

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

Олександр Гісем
Олександр Мартинюк

НОВА
УКРАЇНЬСЬКА
ШКОЛА

ВСТУП ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

5 КЛАС ЧАСТИНА 4-5

Схвалено
для використання
в освітньому процесі

Олександр Гісем
Олександр Мартинюк

ВСТУП ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

5 клас

Навчальний посібник

Частина 4—5

Схвалено
для використання
в освітньому процесі

УДК 94(477)(075.3)
Г51

Схвалено для використання в освітньому процесі

в закладах загальної середньої освіти, які беруть участь в інноваційному освітньому проекті всеукраїнського рівня за темою «Розроблення і впровадження навчально-методичного забезпечення для закладів загальної середньої освіти в умовах реалізації Державного стандарту базової середньої освіти» у 2021/2022 навчальному році

(Рішення Експертної комісії з історії від 07.12.2021 року (протокол № 13), рішення Експертної комісії з громадянської освіти, правознавства, етики та курсів морального спрямування від 08.12.2021 року (протокол № 12).

Зареєстровано в Каталозі надання грифів навчальній літературі та навчальним програмам за № 3.0679-2021)

Гісем О. В.

Г51 Вступ до історії України та громадянської освіти. 5 клас : навч. посіб. Ч. 4—5. / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. — Харків : Вид-во «Ранок», 2021. — 112 с. : іл.

ISBN 978-617-09-7446-4

Пропонований посібник створено відповідно до модельної навчальної програми «Вступ до історії України та громадянської освіти. 5 клас» (авт. О. В. Гісем, О. О. Мартинюк). Він поєднує в собі функції підручника і робочого зошита, що сприяє успішному засвоєнню учнями та ученицями базових знань і формуванню навичок самостійної роботи.

До посібника створено інтернет-підтримку на освітній платформі IZZI, що містить тести для самоконтролю до кожного параграфа.

Призначено для учнів 5 класів закладів загальної середньої освіти.

УДК 94(477)(075.3)

Інтернет-підтримка

Модельна навчальна програма
«Вступ до історії України
та громадянської освіти. 5 клас»
(автори О. В. Гісем, О. О. Мартинюк)

ISBN 978-617-09-7446-4

© Гісем О. В., Мартинюк О. О., 2021
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2021

РОЗДІЛ IV. ІСТОРІЯ ЯК НАУКА І НАВЧАЛЬНИЙ ПРЕДМЕТ. ІСТОРИЧНЕ МИСЛЕННЯ

§ 13. Історія як наука і навчальний предмет

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- як історія досліджує минуле і якою є мета історії як навчального предмета;
- на яких принципах досліджується минуле, які методи використовуються;
- про розвиток історичної науки в Україні та видатних українських істориків;
- якою є роль літератури у вивченні історії.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке історія?
2. Із якою метою люди вивчають минуле?

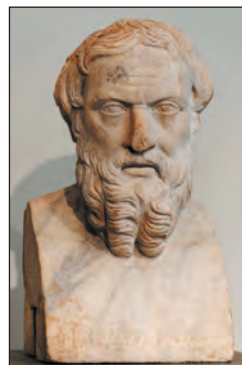
1. Історія як наука і навчальний предмет. Функції історичного пізнання.

? Назвіть функції історичного пізнання.

Ми вже знайомилися з тим, що таке історія. У цьому параграфі розглянемо її як науку та навчальний предмет.

Усі науки поділяють на природничі й гуманітарні. Історія є складовою **гуманітарних наук** — галузі досліджень, предметом яких є людина як суспільна (культурна, моральна, духовна) істота, а також усе, що нею створене.

Вивчення гуманітарних наук — це важлива складова загальноосвітнього процесу. Вона сприяє розвитку особистості та виробленню нею творчого підходу до вирішення різних життєвих ситуацій. Зараз суспільству як ніколи потрібні люди із чіткою громадянською позицією та широким світоглядом. Це люди, які здатні самостійно мислити та усвідомлено сприймати події, що відбуваються в країні та світі. Допомогти у вирішенні цих завдань і покликана історія як **навчальний предмет**.

Геродот. Антична скульптура

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

Геродот — автор першого історичного дослідження, що було створене в V ст. до н. е. Твір мав назву «Історія». Уже в перших його рядках Геродот окреслив своє завдання: «щоб минулі події з часом не забулися і великі й гідні діяння <...> не залишилися невідомими». Тобто «Історія» мала зберегти для майбутніх поколінь відомості про події стародавнього світу, що стали йому відомі. Завдяки праці Геродота ми дізналися і про важливі події історії українських земель тієї доби.

Словник

Історична наука — система знань про минуле людства. Історія як наука складається з низки самостійних галузей історичного знання, а саме: економічної, політичної, соціальної, суспільної, воєнної історії, спеціальних історичних дисциплін, історії держави і права тощо.

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

Німецький мислитель XVIII ст. Георг Гегель із сумом зазначав: «Досвід та історія навчають, що народи й уряди нічого не навчилися з історії і не діяли згідно зі знаннями, які могли з неї здобути».

Георг Гегель. Художник Я. Шлезінгер

Історія взагалі та історія України зокрема виконують декілька соціально важливих функцій.

Основні **функції історичного пізнання**:

- **пізнавальна.** Це сам процес вивчення історії як своєї батьківщини, так й історії інших країн і народів. Освічена людина завжди розуміє, що без минулого немає сучасного, без традиційного немає нового. На думку давньоримського політичного діяча й мислителя Марка Тулія Цицерона, «не знати історії — означає завжди бути дитиною»;
- **світоглядна.** Світогляд — це погляд на світ, суспільство, закономірності його розвитку. Вивчаючи історію, людина опановує загальні наукові методи пізнання навколишнього світу, які знадобляться їй під час вивчення інших наук та в повсякденному житті;
- **практична.** Людині кожного дня доводиться використовувати знання й досвід попередніх поколінь, які допомагають будувати майбутнє. Досвід навчає критично мислити, аналізувати минуле й використовувати його для розв'язання сучасних проблем. Саме з таких позицій ми й будемо вивчати історію України;
- **виховна.** Знання історії свого народу та світової історії формує кращі громадянські якості людини: високу моральність, честь і обов'язок перед суспільством, почуття патріотизму, любов до рідної землі та свого народу. У сучасних умовах незалежної, суверенної Української держави важливо осмислити її історичний шлях на принципах правди й об'єктивності. Знання історії України показує роль народу та окремих осіб у розвитку суспільства, дозволяє пізнати здобутки і втрати людства. Вивчення минулого допомагає розвивати історичне мислення, бачити суспільство в його розвитку, співвідносити минуле з наступним розвитком подій.

2. Принципи і методи історичного дослідження.

- ? На які принципи спираються історики, досліджуючи минуле? Які методи вони використовують?

Наукове дослідження історії можливе тільки з обов'язковим дотриманням певних **наукових принципів**. Вони визначають ставлення вчених до історичних

фактів, джерел, методів вивчення та дають змогу отримати наукові висновки. Охарактеризуємо декілька цих принципів.

Принцип **історизму** вимагає, щоб історичні факти, явища й події розглядалися відповідно до конкретно-історичних обставин, у їхньому взаємозв'язку та взаємообумовленості. Будь-яке історичне явище має вивчатися в розвитку: як воно виникло, які етапи пройшло, чим стало на певний момент часу.

Історизм дозволяє «вжитися» в історію, зрозуміти її, оцінити мотиви вчинків і самі вчинки історичних діячів, побачити те нове, що вони внесли в політику.

Принцип історизму робить неможливим перетворення історії на випадковий набір фактів, явищ і подій. Фактичний матеріал є основою наукових досліджень лише за умови, якщо буде проаналізовано всі конкретні факти, а не окремі випадкові приклади.

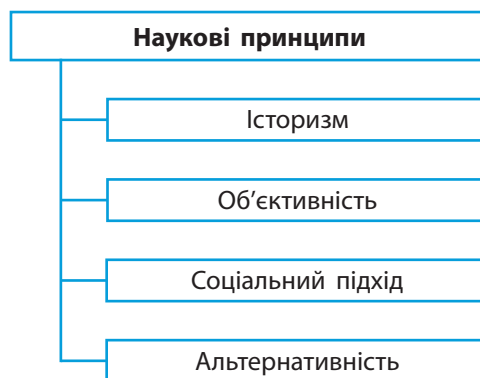
Принцип **об'єктивності** пропонує спиратися лише на реальні факти у вивченні історії, не викривляючи їх і не підганяючи під заздалегідь створені схеми або висновки.

Ще в I ст. до н. е. Цицерон стверджував: «Перше завдання історії — утриматися від брехні, друге — не приховувати правди, третє — не давати жодного приводу запідозрити себе в пристрасті або упередженій ворожості». Розвиваючи думку давньоримського мислителя, сучасна історична спільнота підкреслює, що наукова історія має бути правдивою, науково об'єктивною, позбавленою суб'єктивного погляду.

Кожне явище слід розглядати з усіх боків, вивчати як позитивні, так і негативні факти незалежно від того, подобаються вони чи ні, підтверджують існуючу думку або спростовують її.

Принцип **соціального підходу** розглядає історичні процеси з урахуванням поведінки, інтересів, прагнень, бачення майбутнього різних верств суспільства.

Принцип **альтернативності** визначає ступінь вірогідності тієї чи іншої події, явища, процесу на підставі аналізу реального становища та можливостей тогочасного життя. Це дозволяє по-новому оцінити шлях кожної країни, побачити невикористані можливості, зробити висновки на майбутнє.

Оборона Києва від монголів.
Художник В. Шаталін

Проголошення Акта Злуки.
22 січня 1919 р.

Наукові методи — шлях дослідження, обґрунтовані способи пізнання.

Хрещення киян. Мініатюра з Радзивілівського літопису

Крім загальних принципів, в історичному пізнанні використовуються й конкретні **наукові методи** історичного дослідження. Вони поділяються на три категорії: загальнонаукові, власне історичні та спеціальні.

Основний метод будь-якого наукового дослідження — це експеримент. Головна мета експерименту — встановити причинно-наслідкові зв'язки між певними діями та їхніми наслідками й перевірити факти.

Експеримент активно використовують у природничих науках.

Однак для більшості гуманітарних наук провести експерименти неможливо або неетично. Зокрема це стосується історії.

У минуле не можна повернутися. Проте, якщо поглянути на події історії як на експеримент, результати якого ми знаємо, то дослідження історії та інших гуманітарних наук набуває зовсім іншого значення. Головним завданням істориків стає вміння робити висновки, виявляти закономірності з таких «природних експериментів». Тобто слід з'ясувати, чому події відбувалися саме так.

До власне історичних методів належать хронологічний, синхронний, порівняльно-історичний, ретроспективний (історичного моделювання), структурно-системний методи та метод періодизації.

Хронологічний метод передбачає викладення історичного матеріалу в тій послідовності, як розвивалися події на всіх етапах розвитку історичного явища. Саме послідовне відтворення (реконструкція) послідовності подій дає можливість збагнути справжню суть їхніх причин і наслідків.

Щохвилини у світі одночасно відбувається кілька подій. Їх розуміння забезпечує синхронний метод. Він передбачає одночасне вивчення подій, що відбуваються в різних сферах суспільного життя в різних регіонах світу, та їхній взаємозв'язок.

Важливим є порівняльно-історичний метод. Його мета — виявити спільне й відмінне в розвитку за схожих умов; указати, що стало визначальним за таких умов розвитку.

Ретроспективний метод (історичного моделювання) дозволяє відновити процес за типовими ознаками й показати закономірності його розвитку на основі пізніших етапів історичного розвитку.

Структурно-системний метод надає можливість розглядати суспільство як складну систему з множиною зв'язків і впливів.

Методи історичного дослідження

Загальнонаукові

Власне історичні

- Хронологічний
- Синхронний
- Порівняльно-історичний
- Ретроспективний (історичного моделювання)
- Структурно-системний
- Періодизації

Спеціальні

- Статистики
- Математичного аналізу
- Соціологічних досліджень і соціальної психології

Для того щоб усвідомити розвиток історичних подій на значних відрізках часу, стане в пригоді метод періодизації. Він дає можливість виявити зміни якісних особливостей і встановити моменти цих змін. Так, наприклад, якщо поглянути на власне життя, то в ньому можна виділити кілька періодів, які відрізняються один від одного: час до навчання в школі або іншому закладі загальної середньої освіти; час, коли ви вступили до нього. Таких періодизацій можна створити багато, усе залежить від того, що є метою дослідження.

Також існують спеціальні методи, які запозичені з інших наук та пристосовані для історії. Це методи статистики, математичного аналізу, соціологічних досліджень і соціальної психології тощо.

Під час здійснення дослідження слід пам'ятати, що історія — це перш за все **інтерпретація** подій, які відбулися.

Тільки за умови дотримання й поєднання всіх наукових принципів і методів може бути забезпечена достовірність у висвітленні минулого.

3. Розвиток української історичної науки. Видатні українські історики.

- ?
1. Яка наука вивчає розвиток історичної думки?
  2. Кого вважають батьком української історії, а кого — першим істориком України?

Українська історична наука налічує майже тисячу років. Першими історичними творами були **літописи**. Батьком української історії сучасна історична спільнота вважає ченця Києво-Печерського монастиря Нестора. Він склав літопис «**Повість минулих літ**».

Нестора Літописця можна вважати істориком із кількох причин. По-перше, він описав не лише сучасні йому події, а й ті, що відбулися за сотні років до нього. По-друге, він чітко визначив мету своєї праці: «звідки пішла Руська земля, хто в ній почав княжити першим і як Руська земля виникла». По-третє, він не лише розповів про події, а й дав їм оцінку.

Наприкінці XVII ст. почали з'являтися вже не літописи, а перші справді історичні дослідження. У 1672 р. ректор Києво-Могилянського колегіуму Феодосій Сафонович склав «Хроніку з літописців

Інтерпретація — роз'яснення, тлумачення подій, явищ, процесів.

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

Твір Нестора Літописця має важливе значення у вивченні історії. Він є головним, а в деяких випадках єдиним джерелом інформації про давні часи. Своєю працею Нестор Літописець закріпив традицію літописання, яка тривала майже до кінця XVII ст. Наступні автори доповнювали цей твір сучасними їм подіями.

«Повість минулих літ». Фотокопія

Скульптурне зображення Нестора Літописця

Дмитро Бантиш-Каменський

Микола Костомаров

Володимир Антонович

стародавніх». Перша частина цього твору охоплює історію Русі до кінця XIII ст., друга переважно розповідає про події, що відбувалися на українських землях наприкінці XIII — у XVII ст. У 1674 р. з'явився короткий історичний огляд подій Русі та Московської держави — «Синопис». Цей твір кілька років був своєрідним підручником з історії та витримав близько 30 видань. Значна частина історичної спільноти вважає, що автором «Синопису» був архімандрит Києво-Печерської лаври Інокентій Гізель.

На початку XVIII ст. було створено низку творів, які отримали узагальнену назву «козацькі літописи». Їхніми авторами були діячі Козацької доби Роман Ракушка-Романовський, Самійло Величко, Григорій Грабянка. Вони не просто описали події часів Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького та подальші події цього періоду, але й намагалися пояснити їх.

Пробудження на початку XIX ст. інтересу до минулого українських земель створило передумови для остаточного переходу процесу накопичення історичних знань у наукову стадію.

Першим істориком України називають Дмитра Бантиш-Каменського. У своїй «Історії Малої Росії» він уперше послідовно виклав історію українських земель від давніх часів до 60-х рр. XVIII ст. Розповідаючи про події минулого, автор не лише викладав факти, але й описував культуру, народні звичаї, процес будівництва соборів і монастирів, походження козацтва, давав оцінку діяльності гетьманів та інших осіб, що відіграли важливу роль в історії українських земель. У другій половині XIX ст. остаточно сформувалося бачення історії України. Історією почали займатися вже професійні історики.

У науковому доробку видатного українського історика XIX ст. Миколи Костомарова налічується понад 300 праць, серед яких «Богдан Хмельницький», «Руїна», «Мазепа», «Павло Полуботок» та інші. М. Костомаров розглядав народ як головну рушійну силу історії. Він відстоював ідею самостійності української нації та українського історичного розвитку.

Ключові моменти історії українського народу вивчав Володимир Антонович. Йому належать твори «Про походження козацтва», «Про гайдамацтво»,

«Уманський сотник Іван Гонта» та інші праці з історії України. Він фактично першим серед української історичної спільноти почав використовувати термін «Україна-Русь». В. Антонович зібрав і видав вісім томів «Архіву Південно-Західної Росії», до яких увійшли цінні матеріали з історії Правобережної України XVI—XVIII ст.

Широта художньої уяви в поєднанні з дослідницьким талантом обумовили різнобічність творчих інтересів першої вченої в галузі історії Олександри Єфименко. Найвідомішими її працями стали «Турбаївська катастрофа», «Нариси з історії Правобережної України», «Історія українського народу».

Дослідженню історії українського козацтва присвятив своє життя Дмитро Яворницький. Підсумком його багаторічної наукової діяльності стала «Історія запорозьких козаків» у трьох томах.

Науковий доробок історика Михайла Грушевського складають понад дві тисячі праць. Чільне місце серед них посідає найповніше узагальнене дослідження історії України від найдавніших часів до другої половини XVII ст. «Історія України-Руси» в десяти томах. Завдяки М. Грушевському сформувався нове бачення окремої від історії інших народів української національної історії.

Вивчення минулого нашої Батьківщини триває і сьогодні. Наука історія України зібрала достатньо фактів і подій, щоб відтворити історичне минуле нашої Батьківщини. Історичних праць накопичилося дуже багато, тому здійснити ґрунтовне дослідження без попереднього **історіографічного** огляду неможливо. Історик має опрацювати літературу й дізнатися, якими були думки щодо цих подій його попередників. Розвиток історіографії є свідченням зрілості історичної науки.

Крім того, що історія є об'єктом наукових досліджень, вона надихає творчих людей на написання художніх творів. Заплутаність перебігу історичних подій іноді перевершує будь-який вигаданий сюжет. Заслугою письменників і поетів є те, що вони створюють образ епохи. Це допомагає нам краще зрозуміти минуле. Крім того, історичні твори мають просвітницький характер. Вони є своєрідними посібниками для вивчення історії України. Наприклад, пам'ятка давньої літератури «Слово о полку Ігоревім» зображує події, пов'язані з походом князя Ігоря проти половців.

Олександра Єфименко

Дмитро Яворницький

Михайло Грушевський

Словник

Історіографія — наука, що вивчає розвиток історичної думки.

Обкладинка першого видання роману «Чорна рада» П. Куліша (1857 р.)

Пантелеймон Куліш

● ● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ● ●

Здобутки П. Куліша:

- першим почав писати українською мовою наукові праці, заклавши основи української наукової мови;
- запровадив новий фонетичний правопис (кулішівка), що діє до сьогодні;
- написав перший український історичний роман;
- перший прискіпливий і доброзичливий критик творів Т. Шевченка;
- перший біограф, упорядник і видавець найповнішого на той час зібрання творів і листів М. Гоголя в шести томах;
- перший перекладач творів В. Шекспіра, Й. В. фон Гете, Дж. Байрона українською мовою;
- перший перекладач Біблії українською мовою.

● ● ● ● ● Джерела повідомляють ● ● ● ● ●

Зі спогадів учня В. Антоновича

...Буваючи в хаті професора, ми, самі всі українці зроду, вперше тут довідалися й побачили, що є на світі книжки, написані нашою рідною мовою, що є українські книжки якраз для нас цікаві, і пам'ятаю, випросивши у професора через його сина галицький «Дзвінок» або «Лиса Микиту», ми один в одного їх виривали, щоб собі прочитати. Згодом за дитячими книжками пішли й поважніші, як, наприклад, «читанки», популярна українська історія з малюнками. Коли ж почали ми заводити власну громадську бібліотеку, то добрий професор надарував нам дуже цінні книжки. Незабаром у нас була така переважно історична бібліотека, що й ціни їй не скласти.

...Пригадую собі, скільки разів за моєї пам'яті водив він нас в археологічний та нумізматичний музеї в університеті та докладно, години дві-три, водячи від вітрини до вітрини, читав нам українською мовою блискучі, змістовні, а разом з тим так, що й мала дитина все зрозуміє, лекції з української археології, якій він був батьком. Бувало, збереться коло десятка людей, і Володимир Антонович ніколи не відмовиться повести й усе розказати...

- ? 1) Чому в середині XIX ст. було мало українських книжок?
- 2) Які факти свідчать, що тогочасна молодь із надзвичайною пошаною ставилася до В. Антоновича?
- 3) Що хотів донести своїм слухачам, учням В. Антонович?

4. Історія в літературних образах.

? Які художні твори про минуле України ви вивчали на уроках української літератури?

«Великий кобзар» Тарас Шевченко у своїх творах створив низку історичних образів, зокрема Б. Хмельницького, І. Гонти, М. Кривоноса, Д. Байди (Вишневецького) та інших козацьких ватажків. У поемі «Гайдамаки» поет відтворив події гайдамацького руху. Першим історичним романом української літератури є «Чорна рада» Пантелеймона Куліша. Історію рідного народу та його боротьбу за незалежність змальовано в художніх творах Івана Франка («Захар Беркут»), Михайла Старицького («Останні орли», «Оборона Буші») та інших українських письменників.

Чимало творів присвячено Козацькій добі, наприклад, «Таємний посол» Володимира Малика, «На брата брат» Юрія Мушкетика, «Орда» Романа Іваничука, «Собор» Олеся Гончара та інші. Не лише давні часи, а й драматичні героїчні події XX ст.

Зустріч Тугай-бея і Б. Хмельницького під Корсунем.
Художник Ю. Коссак. 1885 р.

Червень. Ілюстрація до поеми «Роксоланія».
Художник О. Тарасевич. 1672—1677 рр.

стали джерелом для створення багатьох літературних образів. Через літературні твори відбулося осмислення подій Першої та Другої світових війн, революції, Голодомору та репресій 20—30-х рр. ХХ ст. тощо.

Світову славу здобув роман Івана Багряного «Сад Гетсиманський», у якому передано трагедію українського народу, спричинену репресіями, нищенням української інтелігенції. Цій самій темі присвячений і роман письменника «Тигролови» (перша назва «Звіролови»).

Історичну тему впродовж усього творчого життя розробляв Павло Загребельний. Йому належить роман «Диво», тема якого пов'язана з будівництвом Софійського собору. «Роксолана» — твір П. Загребельного про легендарну уславлену полонянку Настю Лісовську з України, яка, ставши дружиною султана, мала можливість впливати на події в Османській імперії. Роман «Я, Богдан», присвячений постаті гетьмана Б. Хмельницького, належить до кращих історичних творів української літератури.

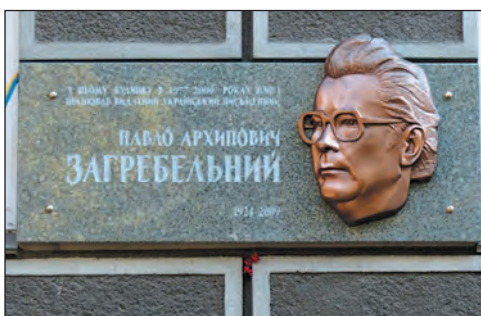
Чи погоджуєтесь ви з тим, що...

- Історія належить до гуманітарних наук. Вона є багатогалузевою наукою.
- Історія виконує декілька соціально важливих функцій: пізнавальну, світоглядну, практичну, виховну.
- Дослідження історії як науки можливо тільки з дотриманням певних наукових принципів. Найважливіші з них: історизм, об'єктивність, соціальний підхід,

О. Гончар біля собору, якому він присвятив роман «Собор» (Троїцький собор у Новомосковську Дніпропетровської області, що був створений із дерева народним майстром Я. Погребняком у 1773—1778 рр.)

Меморіальна дошка в Києві, присвячена П. Загребельному

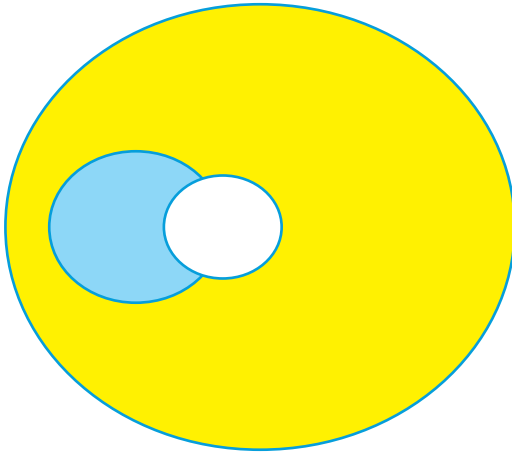
альтернативність. Як наука історія використовує загальнонаукові, власне історичні та спеціальні методи дослідження.

- Становлення української історичної науки припадає на XIX — початок XX ст.

Запитання і завдання

1. Якою є мета вивчення історії загалом та історії України зокрема?
2. **Навчальна гра «Оплески».** Учитель/вчителька називає поняття, терміни, прізвиська. Якщо поняття або термін використовувалися на уроці, учні та учениці підтверджують це оплесками.
3. **Робота в малих групах.** Обговоріть вислови:
  - 1) «Народ, що не знає своєї історії, є народ сліпців» (видатний діяч українського та світового кінематографа Олександр Довженко).
  - 2) «Історики не прогнозують події історії, а аналізуючи їх, дають можливість не повторювати помилок історії» (сучасний український історик Ярослав Грицак).
4. Хто такі історики? Назвіть видатних представників української історичної спільноти. Розкажіть про одного/одну з них.
5. **Робота в парах.** Розподіліть обов'язки та за допомогою додаткових джерел дізнайтеся імена видатних представників української історичної спільноти, про яких не згадувалося в параграфі. Створіть презентацію.
6. **Колективне обговорення.** Чим історія в літературних образах відрізняється від наукових досліджень?
7. Якою є роль художньої літератури у вивченні історії?
8. Поясніть вислів: «Література допомагатиме нам вдивлятися у криницю минулого, щоб побачити небо сучасного і майбутнього».
9. За допомогою додаткових джерел дізнайтеся, у яких літературних творах було відображено сучасні події, що відбулися в Україні.

1. Установіть співвідношення між гуманітарними науками, історичною наукою і навчальним предметом, який ви вивчаєте.

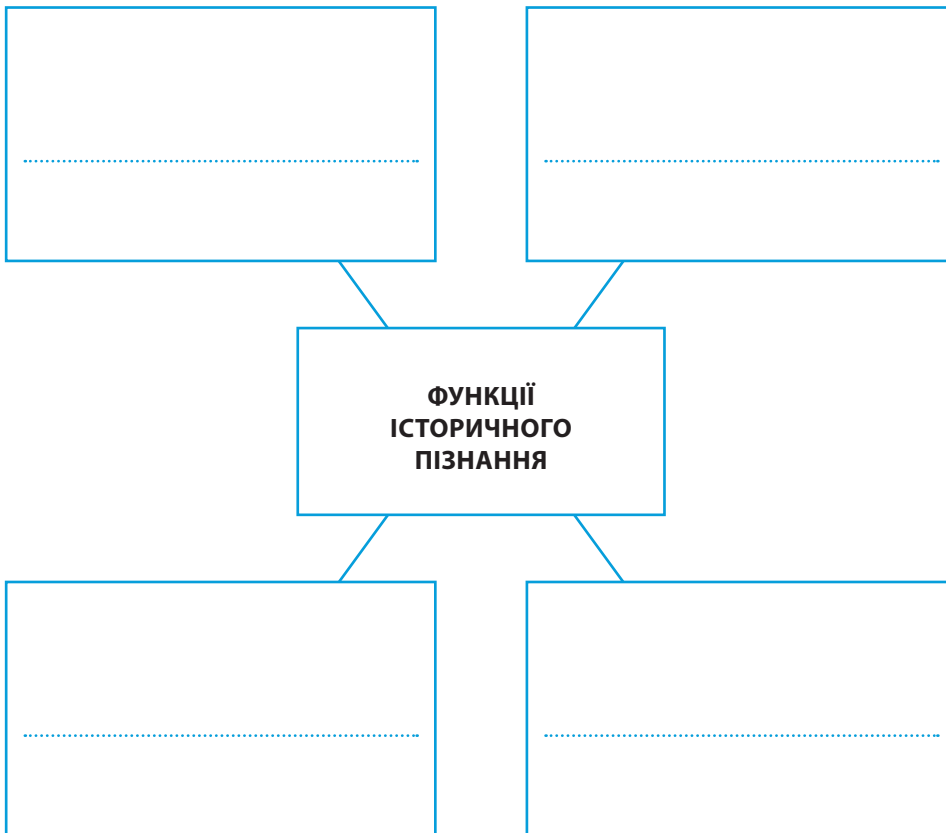

Жовтий колір — це .....

Синій колір — це .....

Білий колір — це .....

2. Заповніть пропуски у схемі. Укажіть основні функції історичного пізнання.

3. Заповніть пропуски в реченнях.

- 1) Головний метод наукового дослідження — це .....
- 2) Для визначення послідовності подій історики використовують ..... метод.
- 3) Щоб узгодити події, які відбулися одночасно, застосовують ..... метод.
- 4) Для визначення основних етапів розвитку використовують метод .....
- 5) Для визначення спільного й відмінного в історичному розвитку використовують ..... метод.
- 6) Для відновлення процесу історичного розвитку за виявленими типовими ознаками й показу закономірностей на основі пізніших етапів історичного розвитку використовують ..... метод.
- 7) Щоб з'ясувати структуру суспільства, органів влади, взаємозв'язки, використовують ..... метод.

4. Заповніть таблицю «Принципи наукового дослідження».

Принцип	Зміст
Історизму	....
.....	....
.....	....
.....	....

5. Напишіть три правила, якими має керуватися історична спільнота в дослідницькій роботі.

1) .....

2) .....

3) .....

6. Історичне дослідження — це

7. Хто був автором першого історичного роману? .....

8. Який історичний твір висвітлює події часів Русі-України?

А «Повість минулих літ»

Б Літопис самовидця

В Літопис Самійла Величка

А	Б	В

9. Розв'яжіть ребус.

Викресліть приголосні літери, що повторюються, і ви дізнаєтеся прізвище видатного українського історика. Запишіть його ім'я. Розкажіть, що ви знаєте про нього.

Н	Л	Г	П	Ж	Ф	В	Т	Й	Б	М
Е	Д	Ф	Р	З	Т	Н	С	Ь	Ж	И
М	У	Х	Б	Ш	Х	П	Л	З	К	Д

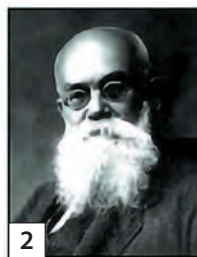

10. Установіть відповідність між портретами видатних українських істориків та їхніми працями.

1	2	3

1 Дмитро Яворницький

2 Михайло Грушевський

3 Дмитро Дорошенко

А

Б

В

11. За додатковими джерелами складіть розповідь про історика ХХ ст. Дмитра Дорошенка.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

12. За додатковими джерелами складіть перелік із п'яти художніх творів, які розповідають про події Козацької доби на українських землях.

- 1) .....
- 2) .....
- 3) .....
- 4) .....
- 5) .....

§ 14. Історичні факти, події, явища та процеси. Історичний образ

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- що таке історичний факт та які бувають історичні факти;
- чим відрізняються події, явища, процеси;
- як формується історичний образ.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Чому історія є наукою?
2. Які існують принципи й методи наукового пізнання історії?

1. Поняття історичного факту.

? У чому полягає цінність факту для історії як науки?

У повсякденному спілкуванні слова «факт», «подія», «явище» часто виступають синонімами. Проте в історичній науці вони розмежовуються.

Із точки зору історичної науки **факт** — це дійсна, невигадана подія; те, що сталося, відбулося насправді, об'єктивно існує. Це встановлене знання, що є матеріалом для певних висновків, доказів. Кожен історичний факт є неповторним, його не можна відтворити.

У процесі пізнання історії факти є цінними не тільки самі по собі, вони необхідні для виявлення й визначення історичних зв'язків для їхнього узагальнення та засвоєння в системі. Узагальнення й систематизація фактів — це шлях до пізнання історії.

2. Події, явища та процеси.

? Чим різняться між собою події, явища, процеси?

Історична наука виявила багато фактів, визначила час і місце їх здійснення, передумови, причини, наслідки та результати. Конкретні дрібні факти минулого систематизовано, згруповано в значні **історичні події, явища й цілісні історичні процеси**.

Тобто розрізняють елементарні, прості й складні факти. У цьому випадку процеси або явища розглядаються як сукупність (цілісність) взаємопов'язаних подій, кожен з яких, у свою чергу, можна розкласти на ще більш дрібні й самостійні складові. Наприклад, таке складне явище, як Національно-визвольна війна

Ухвалення Верховною Радою УРСР Закону «Про мову». 1989 р.

Словник

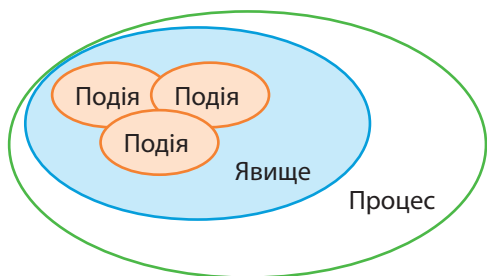
Історичний факт (слово «факт» походить від латинського «зроблене»; «те, що відбулося») — реальна, невигадана історична подія, що відбулася в певний час і в певному місці.

Історична подія — одинична, неповторна сукупність дрібних фактів. Історичною подією може бути певна битва, укладення угоди, утворення організації, партії тощо.

Історичне явище — фрагмент історичної реальності, який притаманний певному періоду та має типові характерні ознаки. Прикладами історичного явища є виникнення українського козацтва, Українська революція тощо.

Історичний процес — послідовна тривала зміна явищ, що має закономірний характер. Наприклад: розселення людей територією України, формування української нації, національно-визвольна боротьба українців за незалежність держави тощо.

Співвідношення між подіями, явищем та процесом

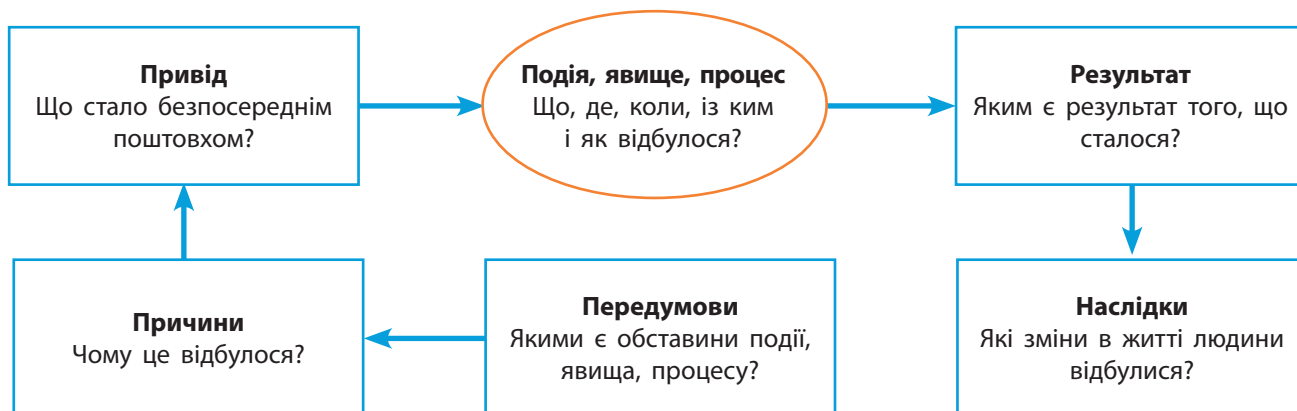

українського народу під проводом Б. Хмельницького, є сукупністю подій, серед яких були битви, переговори, угоди тощо. У свою чергу кожен із цих простих фактів складається з дрібніших.

Складні факти мають певну структуру і, як правило, будуються з типових, стійко повторюваних деталей, елементів:

- місця дії і навколишньої природи;
- матеріальних предметів (від звичайного гудзика до складних технічних пристроїв, створених і використовуваних людьми у своїй діяльності);
- учасників досліджуваних подій і явищ: як відомих діячів, так і пересічних представників соціальних груп.

Таким чином, події, явища, процеси відрізняються між собою за тривалістю, кількістю учасників, впливом на життя суспільства. Їх можна проаналізувати за схемою.

3. Головні та неголовні факти.

? Навіщо історик виділяє головні факти?

Завдяки науковій праці нам відомо багато історичних фактів. Однак як зрозуміти, які із цих фактів мають важливе значення (головні), а які є несуттєвими (неголовними)?

Головними вважаються факти, які: 1) впливають на розвиток суспільства, залишають слід в історичному розвитку; 2) передають основний зміст історичної епохи, періоду; 3) містять важливі теоретичні відомості для формування історичних понять, світоглядних ідей, власної думки про минуле; 4) відрізняються яскравістю, образністю, емоційністю й здатні викликати особисте співпереживання, міцно закріплюються в пам'яті.

Неголовні історичні факти не вирізняються ні оригінальністю, ні яскравістю, не надають важливої інформації. Проте вони необхідні для визначення місця головних фактів у просторі й часі, встановлення хронологічних зв'язків між основними подіями та їхнього тлумачення.

У той самий час слід пам'ятати, що поділ на головні й неголовні факти є умовним. За певних обставин неголовні факти можуть виявитися суттєвими.

Таким чином, історичні факти — це цеглинки, із яких вибудовується історія. Вони є матеріалом, який дає змогу історикам робити висновки, що те, що вони досліджують, є реальною дійсністю. Завдяки впорядкуванню фактів між ними можна встановити взаємозв'язки. Це дає змогу відповісти на головне питання історії: «Чому все так сталося?».

4. Історичний образ.

? Чим історичний образ відрізняється від літературного або художнього?

Підсумком роботи істориків є історичне дослідження. Описуючи на основі історичних джерел історичні факти, вони створюють **історичні образи**. Вчені визначають історичні явища та будують історичний процес. Виникає ланцюжок історичних образів, що дає розуміння історії на емоційному рівні.

Образність є невід'ємною ознакою історичного пізнання, яка іноді силою художнього зображення компенсує недостатність інформації. Історичний образ допомагають створити твори мистецтва, історичні реконструкції, історичні пам'ятки, кіно-, фото- та аудіодокументи.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що...

- Факти історії є цінними не тільки самі по собі, вони необхідні для пізнання історії.
- Історичні факти поділяють на події, явища, процеси. Вони відрізняються між собою обсягами впливу на подальший розвиток суспільства.
- У дослідженні завжди виділяють головні та неголовні факти.
- Історичні дослідження дають змогу створити історичні образи.

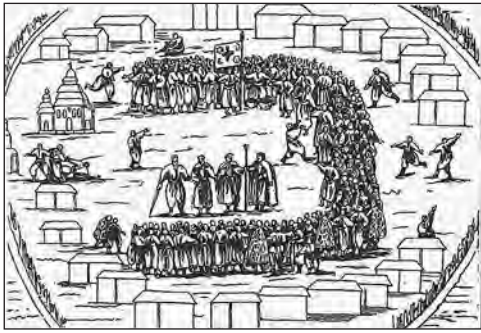

Бій Богуна з Чарнецьким під Монастирищем у 1653 р. Художник М. Самокиш. Митець глибоко розкрив запеклу боротьбу українського народу під час Національно-визвольної війни середини XVII ст.

Словник

Історичний образ — результат історичного опису якоїсь події, що мала вплив на суспільний розвиток. Історичним образом може бути довільний переказ певної події, художній твір на основі вивчення історичного джерела про цю подію.

Вибори отамана на Січі. Гравюра XVIII ст.

● ● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ● ●

Про вибори отамана на Січі

Із 31 грудня на 1 січня запорожці готувалися до виборів кошового отамана. Вибори були беззаперечно прозорими й чесними. Біля церкви робили коло з майданом, на який ставили кандидата. І коли, наприклад, лунало: «Хто за Петра?», то всі, хто підтримував цю кандидатуру, ставали по праву руку від свого ставленика, а ті, хто проти, розташовувалися ліворуч. Цікаво, що тих, хто утримувався, не було й бути не могло. Вважалося, що якщо ти не визначився, то тобі на Січі робити нічого.

Щоправда, траплялися випадки, коли голосів було порівну. Тоді обидві групи прихильників кандидатів вирішували питання голосом — хто кого перекричить. Так, поняття «віддати голос», «голосувати» походять із тих часів. Після того як кошового отамана було обрано, козаки діставали рушницю, пістолі, гармати й салютували. На другий-третій день обирали іншу козацьку старшину, насамперед суддю, писаря, кошового кухаря, а потім — курінних отаманів.

- ?
- 1) Що зображено на малюнку?
  - 2) Чи так ви уявляли цю подію, як зобразив її художник?
  - 3) Чи допомагає малюнок XVIII ст. створити образ події, описаної в тексті?

● ● ● ● ● Джерела повідомляють ● ● ● ● ●

Із виступу американського історика та публіциста, професора Єльського університету Тімоті Снайдера

Історик — це шукач істини. Він не володіє істиною, він навіть не обов'язково її знайде, але він — шукач істини... Шукаючи істину, історик водночас створює зв'язки. Істина ніколи не існує сама по собі. Вона справжня тільки в поєднанні з іншими істинами.

Дрібні факти, скромні знання, які ми отримуємо, можуть перерости в досить вірогідні загальні твердження. Хоча частіше вони оформлюються в розповіді... Оскільки історик розуміє процеси, він володіє не лише фактами. Він бачить, як факти з плином часу починають взаємодіяти... Коли історик пише книжку, то не лише описує факти... Добра книжка з історії... відтворює і дає ймовірне пояснення, як люди і події взаємодіють між собою з плином часу.

Жодна історія не може забезпечити повного пояснення минулого. Однак історія, якщо вона добра, дає відчуття повноти та цілісності події, надає можливість побачити розвиток подій із різних боків. Саме ця повнота, таке поєднання фактів і є людською цілістю. Це не лише питання нагромадження знань, це питання накопичення досвіду та інформації про те, як люди минулого здобували та акумулювали знання... Історія... має бачити людей в усьому різноманітті їхньої індивідуальності, дивитися на світ їхніми очима.

- ?
- 1) Про що розповідає Т. Снайдер?
  - 2) Хто такий історик, на думку автора?
  - 3) Чого має прагнути досягти історик, здійснюючи дослідження?

Запитання і завдання

1. Що таке історичний факт? Якими є його основні ознаки?
2. За допомогою додаткових джерел наведіть декілька прикладів історичних складних, простих і дрібніших фактів.
3. **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, на які запитання потрібно відповісти історичному, щоб дослідити: 1) історичну подію; 2) явище; 3) процес.
4. **Колективне обговорення.** Яким є головний здобуток праці істориків? Поясніть свою відповідь.
5. Що таке історичний образ? За допомогою чого створюють історичні образи?
6. **Робота в малих групах.** Обговоріть і проаналізуйте зміст історичного тексту (на вибір). Виділіть у тексті головні й неголовні факти. Сформулюйте, які цілі ставив автор, пропонуючи для вивчення саме цей факт як головний. Аргументуйте свої думки і представте їх класу.

1. Якою є головна мета пізнання минулого?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

2. Історичний факт — це

.....

.....

.....

.....

.....

3. Наведіть приклади історичних фактів.

1) .....

.....

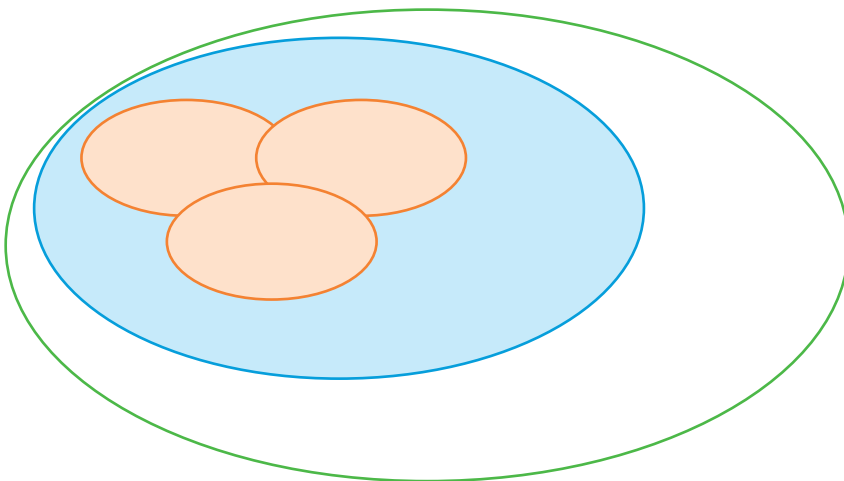
2) .....

.....

3) .....

.....

4. Установіть співвідношення між подіями (1), явищами (2), процесами (3). Поставте відповідні цифри у схемі.

5. За допомогою додаткових джерел визначте, які історичні події намагалися відтворити художники. Розкрийте декількома реченнями зміст кожної події.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

§ 15. Історичне мислення. Причинно-наслідкові зв'язки

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- що таке історичне мислення;
- який зв'язок існує між причинами, приводом, результатом і наслідками;
- як можна зазирнути в майбутнє.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке подія, явище, процес?
2. Якою є головна мета пізнання минулого?

1. Історичне мислення.

? Що дає людині вміння історичного мислення?

Інформаційний простір постійно розширюється, існують численні пояснення та оцінки минулого. Тому слід навчитися аналізувати історичну інформацію, тобто мати логічне та історичне **мислення**.

Мислення людини має два основні прояви.

Перший прояв — це відображення навколишнього світу, унаслідок чого формуються уявлення (образи) та поняття (думки). Знання, які були отримані в результаті чуттєвого пізнання, існують у свідомості людини у вигляді уявлень. А знання, отримані внаслідок логічного пізнання, існують у вигляді понять. Основними відмінностями між уявленнями та поняттями є те, що уявлення — це завжди образ, а поняття — це думка, втілена у слові.

Другий прояв — це процес вирішення певної проблеми (завдання), унаслідок чого отримуємо результат. Вирішення проблеми відбувається після здійснення логічних дій: аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, узагальнення, класифікація, систематизація.

Кожна логічна операція виконує свою важливу функцію:

- аналіз дозволяє розділити ціле на частини;
- синтез є засобом поєднання окремих елементів у єдине ціле;
- порівняння дозволяє встановити схожість і відмінність окремих об'єктів;
- абстрагування забезпечує виокремлення одних ознак і відволікання від інших;
- узагальнення є засобом об'єднання предметів або явищ за їхніми суттєвими ознаками;

Словник

Мислення — свідоме сприйняття навколишнього середовища в усіх його проявах, створення уявлень про предмети і явища та виконання певних завдань.

- класифікація дозволяє здійснити поділ предметів на класи за певними ознаками;
- систематизація забезпечує поділ та подальше впорядкування окремих об'єктів в окремі групи.

Логічне мислення відбувається відповідно до законів логіки. Це важлива навичка, яку потрібно розвивати та вдосконалювати. Закони логіки об'єктивні й не залежать від волі людини. Основне їхнє завдання — відрізнити правильні (істинні) розмірковування від неправильних. Істинна думка має бути обґрунтованою, тобто підтверджена фактами.

Процедура встановлення істинності будь-якого твердження є доказом, який має таку структуру.

Теза — положення, яке треба довести

↓
Факти та аргументи

↓
Висновки, які підтверджують істинність тези

Історичне мислення — розумова діяльність людини, спрямована на осмислення минулого, сьогодення та прогнозованого майбутнього. Воно дозволяє відобразити й усвідомити історичні факти у вигляді історичних понять та образів, а також вирішувати проблеми в галузі історії.

Визначають такі основні особливості історичного мислення:

- 1) уміння описати суспільне явище або подію, правильно дібравши характерні для нього риси та факти;
- 2) з'ясування всіх причин виникнення будь-якого суспільного явища;
- 3) прагнення визначити умови, у яких відбувалося історичне явище;
- 4) усвідомлення історичного значення явищ;
- 5) усвідомлення різноманіття конкретного прояву закономірностей історії, пошук тенденції розвитку історичних явищ;
- 6) пошук мотивів, що визначають діяльність суспільних груп або окремих осіб, ступінь їх сучасності;
- 7) порівняння минулого й сучасності, винесення з фактів минулого уроків історії.

Історичне мислення є важливим чинником виховання патріотизму, згуртування суспільства для вирішення важливих життєвих завдань.

Історичне мислення — різновид наукового мислення, розумова діяльність людини, спрямована на осмислення минулого, сучасності й прогнозованого майбутнього. Джерелом та об'єктом мислення є історичні факти. Від кількості наукових фактів, накопичених пам'яттю, значною мірою залежить весь обсяг уявлень, що лежить в основі пізнання й розуміння історичного процесу.

● ● ● ● **Цікаво знати** ● ● ● ●

Нестачу знань, досвіду, умінь у певній галузі суспільного життя людина доповнює здоровим глуздом. Це інтуїтивна здатність приймати розумні рішення, які вільні від емоційної упередженості або наукових міркувань.

Здоровий глузд — сукупність уявлень, поглядів, навичок мислення, що сформувалися в людини на основі її повсякденного життя, переконливих прикладів історії. Здоровий глузд має описово-оцінний характер. Його неможливо навчитися. Вважається, що існуюча база знань суперечить здоровому глузду. Така оцінка існуватиме доти, поки база знань не поповниться додатковою інформацією, яка б підтверджувала істинність події. Тобто здоровий глузд як критерій оцінки не дає однозначної відповіді про істинність або помилковість, реальність або нереальність, але визначає ймовірне значення певної події в цей час. Ступінь здорового глузду людини в конкретній ситуації визначатиметься обсягом необхідних для ситуації знань, якими володіє людина, умінням їх аналізувати та робити правильні висновки.

2. Зв'язок між подіями. Причини, привід, результати і наслідки історичних подій, явищ, процесів.

? Чому причинно-наслідкові зв'язки безкінечні?

У світі немає подій, явищ, процесів, які б не мали **причинного зв'язку**. Пізнання причин має значення для розуміння їхньої сутності, закономірностей розвитку. Установити причини — означає дати відповідь на запитання про те, чому подія, явище, процес відбувається, чим вони зумовлені, що лежить у їхній основі. Глибоке пізнання неможливе без з'ясування причин. Проте знайти причини — завдання складне, адже вони не лежать на поверхні, не надані нам безпосередньо. Причина може бути визначена внаслідок глибокого всебічного дослідження, спостереження, експерименту.

Пізнаючи причини, слід урахувувати такі їхні особливості.

1) Між причиною й наслідком існує послідовність у часі: спочатку виникає причина, а потім уже наслідок. Тому причину слід шукати серед подій, явищ, процесів, що передують їй. Те, що виникло після події, явища, процесу, що спостерігається, не може бути їхньою причиною.

Однак тимчасову послідовність не можна ототожнювати з причинним зв'язком; те, що передує іншому, не обов'язково є його причиною; те, що виникло слід за іншим, не обов'язково є наслідком. Так, за весною йде літо, за ніччю — день, і це зовсім не означає, що весна є причиною настання літа, а ніч — причиною настання дня. Звичайну послідовність у часі вважати причинним зв'язком є помилкою.

2) Чимало подій, явищ, процесів спричинені не якоюсь однією певною причиною, а різними причинами. Наприклад, пожежа може стати наслідком умисного підпалу, або необережного поводження з вогнем, або несправності електропроводки, або удару блискавки. У таких випадках маємо справу із сукупністю причин. Якщо існує сукупність причин, то визначити серед них основну набагато важче.

3) Чимало подій, явищ, процесів є наслідком спільної дії двох або більше причин. Коли їх декілька, слід установити не тільки всі причини, а й роль кожної з них окремо.

Словник

Причинний зв'язок — об'єктивний зв'язок між дією (бездіяльністю) тієї або іншої особи й певним наслідком.

Пізнання причинного зв'язку — це складний процес. Визначаючи причини, застосовують різні логічні засоби й способи пізнання.

Крім причин, в історії розрізняють ще таке поняття, як привід.

Привід — підстава (справжня або вигадана) до яких-небудь дій або вчинків, тобто те, що стало безпосереднім поштовхом до них. Важливою характеристикою приводу є те, що він завжди явний, тобто лежить на поверхні. Привід часто використовується як виправдання дій, які суперечать моральним цінностям, законам тощо.

Важливими характеристиками події, явища, процесу є результати й наслідки.

Причина існує в нерозривному зв'язку з наслідком. **Наслідок** — це результат дії однієї або декількох причин.

Важливо зазначити, що іноді багато причин зумовлюють один загальний наслідок. У той самий час одна причина може проявитися в безлічі наслідків. Так, результатом взаємодії багатьох причин є виникнення життя на Землі. А сам факт виникнення обумовив різноманіття її форм.

Причина й наслідок у процесі розвитку часто міняються місцями. Те, що було наслідком конкретної причини, стає причиною щодо тих наслідків, які породжуються ним. І так без кінця. Причинно-наслідковий зв'язок є загальним і проявляється в усіх сферах дійсності.

Результат — остаточний, кінцевий підсумок якоїсь діяльності, заняття, розвитку тощо, показник чого-небудь. Можливі результати містять перевагу, незручність, вигоду, збитки, цінність і перемогу. Результат є етапом діяльності. Створення атомної зброї є результатом багатьох причин. А вибух атомної бомби спричиняє безліч наслідків.

3. Виявлення й прогнозування суспільних (історичних) змін.

? Чому людина прагне зазирнути в майбутнє?

Людині властиве постійне прагнення хоча б трохи підняти завісу й зазирнути в завтрашній день, щоб передбачити хід майбутніх подій. «Я хочу знати майбутнє, бо я людина», — ці слова сучасного бразильського письменника Паоло Коельо вдало характеризують бажання людини, яка завжди прагнула якомога більше дізнатися про своє майбутнє.

Символічне зображення хрещення Русі-України. Сучасний малюнок

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

У **988 р.** князь Володимир Великий (роки життя: близько 963—1015) наказав хрестити населення Києва в річці Почайна, і ця **подія** стала початком **явища** хрещення Русі-України. Це було складовою **процесу** поширення християнства Європою та світом.

Космічний туризм ще недавно був мрією, а тепер — це реальність

Основна причина, яка спонукає людину займатися прогнозуванням, полягає в бажанні краще зрозуміти сучасні події, явища, процеси, побачити результат того, що відбувається на її очах. З огляду на стан екології, епідемії, нестачу ресурсів, стрімке збільшення кількості населення тощо щороку зростає цінність прогнозування майбутнього. Уже не раз людство переконувалося: чим вищий рівень прогнозування, тим ефективнішими й результативнішими є планування та управління. Так можна уникнути катастроф.

Спроби осягнути розумом майбутнє мають досить давню історію. Від найдавніших часів до сьогодення людина намагалася зазирнути в майбутнє: магія — міфологія — утопія — фантастика — прогнозування — футурологія.

Зараз найбільш дієвий спосіб зазирнути в майбутнє — це встановити якомога більше причинно-наслідкових зв'язків, залежність життя людини й суспільства від змін природи, науково-технічних винаходів і соціальних обставин.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що...

- Історичне мислення — важливий процес розумової діяльності для людини в сучасному світі. Це забезпечує осмислення минулого, сьогодення та прогнозування майбутнього.
- Пізнання минулого неможливе без з'ясування причинно-наслідкових зв'язків.
- Завдяки усвідомленню причинно-наслідкових зв'язків можна зазирнути в майбутнє.

Запитання і завдання

1. **Колективне обговорення.** Що таке історичне мислення? Чому воно важливе в сучасному світі?
2. Якими є особливості історичного мислення? Складіть перелік порад для того, хто прагне добре оволодіти історичним мисленням.
3. Чим є корисним здоровий глузд у житті людини?
4. **Робота в малих групах.** Обговоріть, як між собою пов'язані причини, привід, результат і наслідки. За допомогою додаткових джерел доберіть приклади.
5. За якими ознаками можна розрізнити причину й привід?
6. **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, як можна зазирнути в майбутнє. Наведіть приклади з власного життя.

Практичне заняття за розділом IV. Історія як наука і навчальний предмет. Історичне мислення

Як працювати на практичному занятті

1. Ознайомтеся з темою заняття.
2. З'ясуйте мету заняття й засоби, за допомогою яких її планується досягти.
3. Виконайте завдання для підготовки до заняття. Повторіть рекомендований матеріал.
4. На занятті уважно працюйте над завданнями індивідуально або в групах, аналізуйте матеріали до заняття, підготовлені вчителем/вчителькою та однокласниками й однокласницями.
5. Завершуючи роботу на уроці, з'ясуйте, якою мірою реалізовано його мету.

Мета: спираючись на знання, отримані впродовж опрацювання розділу, розвивати практичні вміння із систематизації матеріалу, роботи з аналізу інформації.

Завдання для підготовки до заняття

1. Підготувати мінідослідження за темою «Причинно-наслідкові зв'язки історичних подій» (на вибір учителя/вчительки). Скласти розповідь із презентацією за цією темою.
2. Підготувати уривки з науково-популярних досліджень і літературних творів, які описують одні й ті самі історичні події.

Пригадайте

1. Що таке історія?
2. Що дає змогу визначити історію як науку?
3. Якими є особливості історичного мислення?

ХІД РОБОТИ

I. Робота в малих групах

Учні та учениці у складі малих груп визначають, який текст є науково-популярним, а який — літературним. Слід пояснити, що допомагає зробити правильний вибір. Групи використовують тексти, які були підготовлені вдома (кожна група використовує тексти, підготовлені іншою групою).

Гетьман Богдан Хмельницький.
Художник В. Гондіус (портрет
із гравюри). XVII ст.

Тексти для опрацювання

1. Аж ось піднявся страшенний, негасимий пожеар із Запорозжя — піднявся на ляхів і на всіх недругів отчизни батько Хмельницький. Чого вже не робили ті старости і комісари з городовими козаками, тії косистенти-ротмістри зі своїми жовнірами, да й наші перевертні-недоляшки з надвірною сторожею. Як уже не вмудрялись, щоб погасити тее полон'я! Як уже не перегороджували степові дороги своїми заставами, щоб не пустити нікого з України на Запорозжя, так де ж? Кидає пахар на полі плуг із волами, кидає пивовар казани в броварі, кидають шевці, кравці і ковалі свою роботу, батьки покидають маленьких дітей, сини — немощних батьків і матірок, і всяке манівцем да ночами, степами, тернами да байраками чимчикує на Запорозжя до Хмельницького.

І отоді-то вже «розлилась козацька слава по всій Україні...». (П. Куліш)

2. ...У той час як Богдан і не думав про роль козацького ватажка, Україна переживала один зі спокійних періодів власної історії.

Проте спокій цей був лише затишшям перед бурєю. Поляки силою змусили українців тихо нести ярмо, але така ситуація не могла довго залишатися незмінною. Народ наш не заслуговував на такі умови життя, а іноземне гноблення настільки сильно гальмувало його розвиток, що в 1648 р. передумови національної революції вже були повністю сформовані. У різних сферах розвитку українського суспільства визріли гострі суперечності, обумовлені тогочасним статусом України у складі Речі Посполитої, її політикою в українському питанні, усталеними в ній суспільно-політичним ладом і системою соціально-економічних відносин. (Освіта.ua)

II. Робота з презентаціями

1. Перегляд презентації.
2. Визначення причинно-наслідкових зв'язків історичних подій.
3. Вироблення рекомендацій щодо того, як визначати причинно-наслідкові зв'язки історичних подій.

III. Підсумки заняття

Спільне формулювання висновків про те, як проведене практичне заняття сприяло поглибленню знань та уявлень про розглянуту тему.

Узагальнення за розділом IV. Історія як наука і навчальний предмет. Історичне мислення

Запитання і завдання

1. Конкурс знавців термінів і понять. Для перемоги в ньому наведіть найбільшу кількість правильних визначень.

Орієнтовний перелік термінів і понять: гуманітарні науки, історичний факт, історична подія, привід до історичної події, історичний процес, історичне явище, історичне мислення, причинно-наслідкові зв'язки, історичний образ, історичне дослідження.

2. **Робота в малих групах.** Навчальна гра «Головне—неголовне». Командам надається історичний текст, у якому вони мають визначити головні й неголовні факти. Перемагає команда, яка найшвидше виконає цю роботу правильно.

Текст для опрацювання

Утворення Запорозької Січі

Період кінця XV — XVIII ст. називають Козацькою добою в історії України. Хоча козаки були не найчисленнішою частиною українського суспільства, і не все, що відбувалося, було пов'язано з ними, вони значно вплинули на хід історії на українських землях. Козацька доба відображена в багатьох історичних пам'ятках. Із деякими найбільш прикметними з них ми ознайомимося.

Формування козацтва як окремого стану суспільства відбувалося тривалий час. Спочатку козакування було способом життя. Ще здавна мешканці лісостепу йшли на південь, до багатих на природні ресурси степів. Там влітку вони займалися мисливством (заготовлювали м'ясо й хутро) і рибальством, а взимку поверталися додому. У ті часи степ був небезпечним місцем, тому уходники (як їх називали) збиралися разом у ватаги. Ці люди були вільними й нікому не підкорювалися. Вони володіли зброєю, щоб захистити себе в разі небезпеки, а жили з того, що змогли заготовувати в степу й продати. Пізніше, у XV ст., таких вільних людей почали називати козаками або черкесами (черкасами), запозичивши цю назву в таких самих ватаг кочівників, які не бажали коритися жодній владі. Із середини XVI ст. козаки почали зво-

Козаки в Степу.
Художник С. Васильківський. 1890 р.

Князь Дмитро Вишневецький.
Невідомий художник. XVIII ст.

Замок-«городок» Д. Вишневецького
на острові Мала Хортиця. Сучасна
реконструкція

дити в степу укріплені поселення — січі. Так козаки, просуваючись до узбережжя Чорного моря, опанували значні степові простори. У 1556 р. під керівництвом князя Дмитра Вишневецького (серед козаків мав прізвисько Байда і був їхнім гетьманом — провідником, полководцем) було створено єдиний осередок козаків. Місце для нього підібрали так, щоб сюди не можна було дістатися та зруйнувати. Тому перша відома Січ розміщувалася на острові Хортиця посеред Дніпра, нижче його порогів. Її почали називати Запорозькою Січчю. Вона не збереглася до наших днів.

3. Навчальна гра «Так чи ні?». Дайте короткі відповіді на запитання.

- 1) Історія є складовою гуманітарних наук.
Так чи ні?
- 2) Знання історії сприяє формуванню патріотичних почуттів.
Так чи ні?
- 3) Принцип історизму дозволяє з'ясувати історичну правду.
Так чи ні?
- 4) Основний метод будь-якого наукового дослідження — це експеримент.
Так чи ні?
- 5) Історія — це перш за все інтерпретація подій, що відбулися.
Так чи ні?
- 6) Першим українським істориком був Нестор Літописець.
Так чи ні?
- 7) Михайло Грушевський був автором популярних історичних романів.
Так чи ні?
- 8) Історичний факт — це дійсна, невигадана подія, тобто та, що відбулася насправді.
Так чи ні?
- 9) Події, явища та процеси — це історичні факти.
Так чи ні?
- 10) Історичні образи створюють лише художники.
Так чи ні?
- 11) Історичне мислення — це розумова діяльність людини, спрямована на осмислення минулого, сьогодення та прогнозування майбутнього.
Так чи ні?
- 12) Привід — підстава (справжня або вигадана) до яких-небудь дій або вчинків.
Так чи ні?

4. **Робота в парах.** Розподіліть ролі та відтворіть уявні діалоги про з'ясування справжнього ходу якоїсь події.
5. **Робота в малих групах.** Обговоріть наведені проблеми та представте спільні висновки класу: 1) чи всі події мають причини та привід; 2) чи може бути науковий текст цікавим; 3) чи може історія передбачувати майбутнє.
6. **Колективне обговорення.** Висловіть обґрунтоване пояснення, підтримавши одну з тез: 1) історичний образ не завжди відповідає історичній правді; 2) історичне мислення допомагає орієнтуватися в сучасному житті.

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом IV. Історія як наука і навчальний предмет. Історичне мислення

Завдання з вибором однієї правильної відповіді

1. Про яку функцію історичного пізнання говорив німецький мислитель Георг Гегель: «Досвід та історія навчають, що народи й уряди нічого не навчилися з історії і не діяли згідно зі знаннями, які могли з неї здобути»?
А пізнавальну
Б практичну
В світоглядну
Г виховну
2. Який принцип унеможливорює перетворення історії на випадковий набір суб'єктивно підібраних фактів, явищ і подій?
А історизму
Б альтернативності
В об'єктивності
Г соціального підходу
3. Який існує загальнонауковий метод дослідження?
А експеримент
Б споглядання
В хронології
Г інтерпретації

4. «Повість минулих літ» є важливим джерелом для вивчення
А Первісної доби історії України.
Б історії Русі-України.
В часів Королівства Руського.
Г Козацької доби історії України.
5. Самійла Величка називають літописцем
А часів розквіту Русі-України.
Б козацтва.
В діяльності першого руського короля.
Г Української держави.
6. Автором десяти томної «Історії України-Руси» був
А Нестор Літописець.
Б Інокентій Гізель.
В Самійло Величко.
Г Михайло Грушевський.
7. Як в історичній науці називають сукупність подій, що повторюються в певній послідовності та мають спільні ознаки?
А історичне явище
Б історична постать
В історична пам'ятка
Г історичне джерело
8. Одинична, неповторна, оригінальна сукупність дрібних історичних фактів має назву
А подія.
Б явище.
В процес.
Г епоха.
9. На картині зображено

- А історичну подію.
Б історичне явище.
В історичний процес.
Г історичне дослідження.

10. Що є історичним явищем?
А виникнення українського козацтва
Б формування української нації
В будівництво Софійського собору
Г підписання Зборівського мирного договору
11. Якою є основна ознака історичного факту?
А достовірність   Б образність
В взаємозв'язок   Г послідовність
12. Наука, що вивчає розвиток історичної думки, називається
А хронологія.   Б етнографія.
В історіографія.   Г археологія.

Завдання на встановлення відповідності

13. Установіть відповідність між іменами історичних діячів та їхніми здобутками.
1 М. Грушевський	А Автор «Історії України-Руси»
2 Д. Яворницький	Б Один із перших українських професійних істориків
3 П. Куліш	В Видатний дослідник українського козацтва
4 М. Костомаров	Г Автор першого українського історичного роману
	Д Автор першого історичного дослідження про Україну

Завдання на встановлення правильної послідовності

14. Установіть логічну послідовність понять.
А наслідок
Б привід
В причина
Г результат

Завдання з короткою відповіддю множинного вибору

15. Укажіть авторів козацьких літописів (виберіть три правильні відповіді).
1 Д. Яворницький
2 Т. Шевченко
3 Д. Бантиш-Каменський
4 Р. Ракушка-Романовський
5 В. Антонович
6 Г. Грабянка
7 С. Величко

РОЗДІЛ V. ОРІЄНТУВАННЯ В ІСТОРИЧНОМУ ЧАСІ ТА ПРОСТОРИ

§ 16. Календарний та історичний час

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- як здійснюється відлік часу в історії;
- про систему літочислення, яку використовують в історії України;
- що таке періодизація;
- які існують періодизації історії людства.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке історичний факт?
2. Які існують методи історичного дослідження?

1. Історичний час.

- ? Чому важливо знати конкретну історичну дату?

Ми часто чуємо словосполучення: «урочиста дата», «дата народження» тощо. Що означає слово «дата»? Це точний календарний час будь-якої події: день, місяць і рік. Так, історичним фактом, що належить до минулого, є дата вашого народження. Будь-який історичний факт відбувся в певний час у певній частині простору. Дата вашого народження — це початок вашої історії.

День, місяць і рік вашого народження — це час, а місце, де воно відбулося, — це простір. Простір як місцевість ми можемо побачити. Той самий простір, що існував у минулому, відображає історична карта. Це ми вивчатимемо в наступному параграфі.

Час не можна побачити, але можна відчутти. Тому постає питання: як саме люди відкрили існування часу та розпочали його вимірювати. Імовірно, це відбулося в результаті спостережень за навколишнім світом, який розвивається певними циклами. У природі день поступається ночі, а після неї розпочинається новий день. Змінюються фази Місяця, положення Сонця на небі, пори року тощо. Саме спостереження за явищами дозволили

24 серпня 1991 р. — дата ухвалення Акта проголошення незалежності України

людям створити **календар**, що поділив час на дні, місяці та роки.

Календар дозволив упорядкувати окремі факти, визначити, яка подія відбулася раніше, а яка — пізніше. Тобто стало можливим визначити її **історичний час**. Це вивчає наука **хронологія** — запис історичних подій у тій послідовності, у якій вони відбулися. Перелік подій подають у вигляді **хронологічної таблиці**.

2. Календар.

? Чому календар є важливим для розуміння історії?

Тривалий час людство не мало єдиного календаря. Перші відомі календарі були створені близько 7 тисяч років тому на Близькому Сході на основі спостережень за змінами фаз Місяця. Такий календар називають місячним. Перший сонячний календар винайшли в Давньому Єгипті. У ньому було 365 днів, які розподілялися на 12 місяців, день і ніч мали 12 частин. Календар єгиптян понад 2 тисячі років тому запозичили римляни, внесли до нього зміни й запровадили за часів правителя Давнього Риму імператора Юлія Цезаря. Тому календар отримав назву **юліанський**. Однак він не зовсім точно відображав реальний час на Землі. Виникла потреба створити новий календар.

Календар, яким ми користуємося сьогодні, має назву **григоріанський**, тому що він був запроваджений 400 років тому Папою Римським Григорієм XIII. Однак православна церква продовжує користуватися юліанським календарем. До цього часу між двома календарями накопичилася розбіжність у 14 днів.

Проте яким би точним не був календар, для історії важливо те, від якої події ведеться відлік часу. Саме рух від події до події є історичним процесом, який вимірюють історичним часом. Тобто історичний час рухається лінійно: від події до події. Так, ми можемо знати точний опис окремих подій, але не знати, коли вони відбувалися. Відповідно вони втрачають сенс для розуміння історії.

● ● ● ● ● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ● ● ● ● ●

У Давньому Римі існувала традиція, що про початок першого дня кожного місяця оголошувала спеціальна людина — глашатай. Цей день мав назву «календи», від якого й походить слово «календар». Схожа традиція також існує в ісламі: про початок нового місяця сповіщає барабанний бій.

Календар (у перекладі з латинської мови — вигук, сповіщення) — спосіб обчислення днів у році, система відліку часу, заснована на періодично повторюваних явищах природи: змінах пір року, фаз Місяця, руху Сонця.

Історичний час — характеристика історичного процесу за датами (зміна пов'язаних між собою історичних подій).

Хронологія — наука про вимірювання історичного часу.

Зображення першого сонячного календаря. Єгипетський папірус

Частина бивня мамонта з позначками фаз місяця. Кирилівська стоянка первісних людей у Києві

3. Як обчислюють час в історії.

? Якою системою літочислення користуються зараз в Україні?

У різні часи різні народи обирали для початку відліку певні важливі для них події. Наприклад, у Давній Греції відлік років вели від перших Олімпійських ігор, а в Давньому Римі — від заснування міста Рим. Для єврейського народу такою датою стало створення світу Богом, для прибічників християнства — народження Ісуса Христа, а для мусульман — це день переселення пророка Магомета з Мекки в Медину 16 липня 622 р.

В Україні заведено користуватися літочисленням, яке бере свій відлік від народження Ісуса Христа. Для того щоб краще зрозуміти його, зверніть увагу на лінію часу.

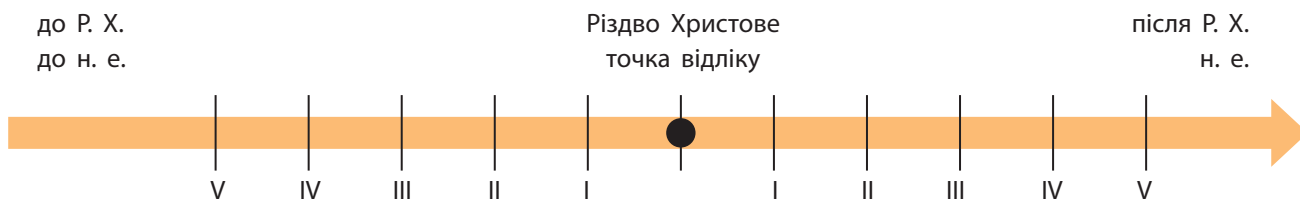
У літочисленні, яким ми користуємося, роки об'єднують у десятиліття (10 років), а їх, у свою чергу, — у століття (100 років), або віки. Десятиліття є короткою миттевістю в історії людства, але містять багато подій для окремої людини. Пригадайте, скільки подій відбулося в перші десять років вашого життя.

Історична тривалість століття відповідає трьом поколінням — дідусів, батьків та онуків. Історики вимірюють час століттями і скорочено позначають їх «ст.». Десять століть становлять тисячоліття, яке скорочено позначають «тис.». Як рахують роки в межах століть? Зверніть увагу на таблицю (ліворуч). Перше століття починається 1-м роком, а закінчується 100-м роком. Друге століття починається 101-м роком, а закінчується 200-м роком і так далі.

Якщо дата є чотиризначним числом і після двох цифр стоять два нулі, то століттю відповідають перші дві цифри. Якщо замість нулів буде будь-яка інша цифра, то це дата наступного століття. Наприклад, 1200 р. — 12 ст.; 1201 р., 1245 р. — 13 ст.

ВІДПОВІДНІСТЬ СТОЛІТЬ РОКАМ

Століття	Роки
1 ст.	1—100 рр.
2 ст.	101—200 рр.
12 ст.	1101—1200 рр.
13 ст.	1201—1300 рр.
20 ст.	1901—2000 рр.
21 ст.	2001—2100 рр.

Лінія часу (умовний напрямок руху часу, накреслений зліва направо)

У християнській системі літочислення час після народження Ісуса Христа називають «**нашою ерою**» (скорочено н. е., або після Р. Х.). Про те, що відбувалося до цієї події, кажуть «**до нашої ери**» (скорочено до н. е., або до Р. Х.). Роки нашої ери, як правило, указують без додавання слів «нашої ери». Слово «ера» в перекладі з латинської мови означає «вихідне число». У хронології історики називають ерою систему літочислення, що ведеться від певної початкової події. Якщо подія відбулася до нашої ери, а потрібно визначити, скільки років тому це було, то до кількості років до нашої ери додають кількість років нашої ери. Наприклад, якщо перський цар Дарій I здійснив похід у Північне Причорномор'я в 514 р. до н. е., то для того, щоб підрахувати, скільки років тому це відбулося, необхідно до 2018 р. додати 514 р. Отже, ця подія відбулася 2532 роки тому.

4. Періодизація історії.

? Із якою метою історичний час поділяють на періоди?

Якщо поглянути на життя людини, можна помітити, що воно поділяється на періоди (дитинство, юність, зрілий вік, похилий вік). У природі процеси також мають періодичність. Тому для зручності дослідження особливостей і закономірностей історичних процесів учені запровадили наукову **періодизацію історії**.

Так, американський історик XIX ст. Льюїс Генрі Морган виділив три етапи в історії людства: дикунство, варварство, цивілізація. В основу цієї періодизації він поклав ідею прогресу та єдності історичного шляху людства. На його думку, прогрес зумовлювали технологічні стрибки: наприклад, винайдення гончарства спричинило перехід від дикунства до варварства.

Сучасний американський вчений Елвін Тоффлер у цивілізаційному розвитку людства виділяє три стадії: аграрну (переважала на всій земній кулі приблизно з VIII тис. до н. е. до 1650—1750 рр. н. е.), індустріальну (від промислових революцій кінця XVIII приблизно до середини XX ст.), постіндустріальну (інформаційну).

Археологи використовують періодизацію історії людського суспільства, яку запропонував британський дослідник XIX — початку XX ст. Джон Леббок. У її основу було покладено зміни основних

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

У Китаї, Японії, Кореї та країнах Східної Азії вже кілька тисяч років користуються 60-річним циклічним календарем. Уперше його запровадили в Китаї, де три тисячоліття тому існувала астрономічна обсерваторія. В основу циклу було покладено співвідношення часу обертання планет-гігантів Юпітера й Сатурна навколо Сонця. Цикл було розділено на 12 частин, кожній із яких дали назву тварини: миша (пацюк), бик (корова, віл), тигр, заєць (кролик), дракон (крокодил), змія, кінь, вівця (баран), мавпа, курка (півень), собака, свиня (кабан). Розпочинається цикл роком миші. Теперішній 60-річний цикл триває з 1984 р.

Давньоримський календар, висічений на камені. Угорі зображені боги, які керують днями тижня, починаючи із суботи. У центрі зображений зодіак, а ліворуч і праворуч — числа місяця

Словник

Періодизація історії — виокремлення послідовних етапів у суспільному розвитку людства. Поділ на етапи відбувається відповідно до чинників, які є загальними для більшості регіонів світу.

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

На сторінках історичних праць ви зустрічатимете звичні вам цифри, які називають арабськими, і цифри з прямих рисок, що називають римськими. У повсякденному житті ми використовуємо арабські цифри, запозичені європейцями в арабських народів. Проте існують також цифри, винайдені в Давньому Римі. В історичній науці римські цифри використовують для позначення століть і тисячоліть. У римських цифрах ключовими є I (один), V (п'ять) та X (десять). Зверніть увагу, як позначаються римські й арабські цифри від 1 до 20.

ПОЗНАЧЕННЯ РИМСЬКИХ ТА АРАБСЬКИХ ЦИФР

Римські цифри	Арабські цифри
I	1
II	2
III	3
IV	4
V	5
VI	6
VII	7
VIII	8
IX	9
X	10
XI	11
XII	12
XIII	13
XIV	14
XV	15
XVI	16
XVII	17
XVIII	18
XIX	19
XX	20

матеріалів, із яких виготовляли знаряддя праці, предмети побуту, зброю тощо.

За цією періодизацією історію людства поділяють на кам'яний вік і вік металів. Перехід до використання металів відбувся близько 10 тисяч років тому. Першим металом, який почало масово використовувати людство, була мідь.

В антропології використовують періодизацію, виділяючи етап у становленні людини сучасного типу. Так, homo sapiens, як уже згадувалося, став домінуючим видом на Землі близько 100 тисяч років тому.

Німецький соціолог та економіст XIX ст. Карл Маркс стверджував, що людство послідовно пройшло кілька стадій, які різняться розвитком соціально-економічних і політичних відносин. Він виділяє п'ять таких стадій: первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична і майбутня комуністична.

Також у XIX ст. склалася періодизація, яка поділяє історію людства на Стародавню, Середньовічну, Нову, до якої згодом додали Новітню. А перехід від Середньовіччя до Нового часу назвали Ранньомодерною добою. Ця періодизація набула найбільшого поширення.

Єдиної для всіх народів періодизації не існує, оскільки темпи розвитку людства в різних регіонах в один і той самий час були різними.

Також слід пам'ятати, що будь-яка періодизація є умовною. Вона лише допомагає усвідомити історичний процес. Жодна періодизація не дає повних відповідей на всі запитання історії.

Історія України як складова всесвітньої історії має свою періодизацію. Першим періодизацію історії України запропонував М. Грушевський. Він виділив чотири періоди: 1) Стародавня історія та Русь-Україна; Галицько-Волинська держава; 2) польсько-литовська доба; 3) часи Хмельниччини та Гетьманщини; 4) історія XIX ст. Цю періодизацію доповнило наступне покоління істориків, які виділили періоди у XX ст.

Історик XX ст. Іван Лисяк-Рудницький спробував поєднати українське минуле з європейським історичним процесом.

У сучасній історіографії проблема періодизації української історії залишається предметом обговорення, адже єдиних ознак до її визначення поки що не вироблено. Зараз історію України найчастіше поділяють на періоди, які найбільше відповідають загальносвітовим процесам і знанням про розвиток людства: Стародавня історія (від появи людини

на українських землях до утворення держави Русі-України (приблизно 1 млн років до н. е. — 882 р.); Середньовічна історія (882—1569 рр.); Нова історія (1569—1914 рр.); Новітня історія (1914 р. — сьогодні).

Чи погоджуєтесь ви з тим, що...

- Будь-який історичний факт відбувся в певний час і в певній частині простору.
- Простір, що існував у минулому, відображає історична карта.
- Час побачити не можна, але його можна відчути. Визначити історичний час дав змогу календар.
- Історичний час вивчає наука хронологія — перелік подій за датами.
- Для обчислення історичного часу використовують лінію часу.

Запитання і завдання

1. **Експрес-опитування.** 1) Яку назву має точний календарний час будь-якої події? 2) Від якої події розпочинається відлік нашої ери? 3) Як історики називають десять століть? 4) У якому тисячолітті ми зараз живемо?
2. **Колективне обговорення.** Як здійснюється відлік часу в історії? Чи може історична наука існувати без системи відліку часу? Поясніть свою думку.
3. Поясніть значення термінів і понять: століття, до нашої ери, наша ера, періодизація, хронологія.
4. Розкажіть про систему літочислення, якою користуються в Україні.
5. **Робота в парах.** Обговоріть і виконайте завдання з хронології.
  - 1) Яке це століття: 1237 р.; 988 р.; 800 р.?
  - 2) Який рік буде наступним після 133 р. до н. е.?
  - 3) Палац збудовано у 200 р. до н. е. Скільки років цій споруді?
6. Для чого створюють періодизації історії? Якими вони бувають?
7. Які періоди виділяють в історії України? Чи відповідає періодизація історії України загальній періодизації?
8. **Робота в малих групах.** Обговоріть, як ви розумієте твердження, що історія — це описані дослідниками дії людей, які жили в певний час і в певному просторі.
9. За додатковими джерелами підготуйте повідомлення про одну з періодизацій історії України.

Сонячний годинник, яким користувалися в Давній Греції

8. Розв'яжіть історичні задачі на обчислення часу. Установіть тривалість історичних подій.

1) Обчисліть, скільки років минуло від початку правління князя Олега в Києві (882 р.) до його походу на Константинополь у 907 р.

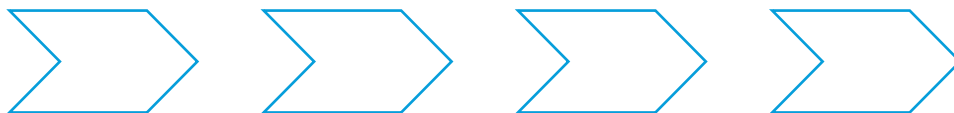
2) У 1989 р. урочисто святкували 500-річчя виникнення українського козацтва. У якому році це відбулося?

3) Успенський собор Києво-Печерської лаври був збудований на 27-й рік від заснування монастиря в 1051 р. Обчисліть, коли було збудовано собор.

4) Скільки років тривала Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького, якщо вона почалася в 1648 р., а гетьман помер у 1657 р.?

5) Скільки років минуло від часу проголошення незалежності України?

9. Визначте послідовність періодів європейської історії (впишіть відповідні цифри у стрілочку). Укажіть хронологічні межі цих періодів.

1 — Новий час .....

2 — Стародавня історія .....

3 — Середні віки .....

4 — Новітній час .....

Чи всі ці періоди стосуються історії України? Чому?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

10. Визначте послідовність культурних епох європейської історії (впишіть відповідні цифри у стрілочку).

- 1 — Аграрне суспільство
- 2 — Інформаційне суспільство
- 3 — Варварство
- 4 — Дикість
- 5 — Індустріальне суспільство

11. Які періоди історії України відображають зображені на фотографіях пам'ятники?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

§ 17. Географічний та історичний простір

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- як географічний простір впливає на розвиток історії;
- що таке історичний простір;
- у чому полягає різниця між фізичними та історичними картами;
- які науки допомагають вивчати походження назв держав, територій, міст, сіл, народів тощо;
- які історико-етнографічні регіони існують у сучасній Україні.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як географічне положення, клімат, доступ до природних ресурсів впливають на спосіб життя та світогляд людей?
2. Чим характеризується історичний час?

1. Історія та географія.

- ? Як особливості географічного положення України впливали на історію України?

Значну допомогу у вивченні історії надає географія. Це наука, яка вивчає природу Землі, складові її оболонки, територіальну організацію населення та його господарську діяльність.

Як ви вже знаєте, будь-яка історична подія відбувалася в певний час і в певному просторі. Якщо хронологія дозволяє встановити, коли це сталося, то **історична карта** — де саме. Історичні карти створюють на основі географічних.

На уроках природознавства ви вже ознайомилися з географічними картами, зокрема із фізичною картою. На них різними кольорами позначають височини, низовини, водний простір тощо. Фізична карта відображає частину географічного простору, середовища, де відбуваються природні процеси й живуть люди.

Географічне положення України може розповісти багато цікавого. Наприклад, для яких занять населення найбільш придатні її землі, із якими регіонами світу пов'язана її доля тощо.

Кордони України не мають значних природних перешкод, які б заважали зв'язкам із навколишнім світом, сусідніми народами. Україна — наче місток між Європою та Азією. Із Центральною і Західною

Словник

Карта — умовно зменшене загальне зображення земної поверхні або її частин.

Історична карта — карта, що відображає події, які відбувалися на певній території на різних етапах її історичного розвитку.

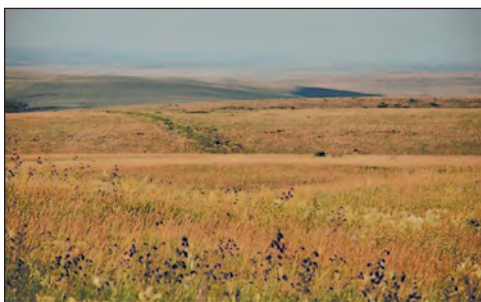
Фізична карта України

Європою українські землі з'єднані перевалами Карпат, сухопутними шляхами й річками.

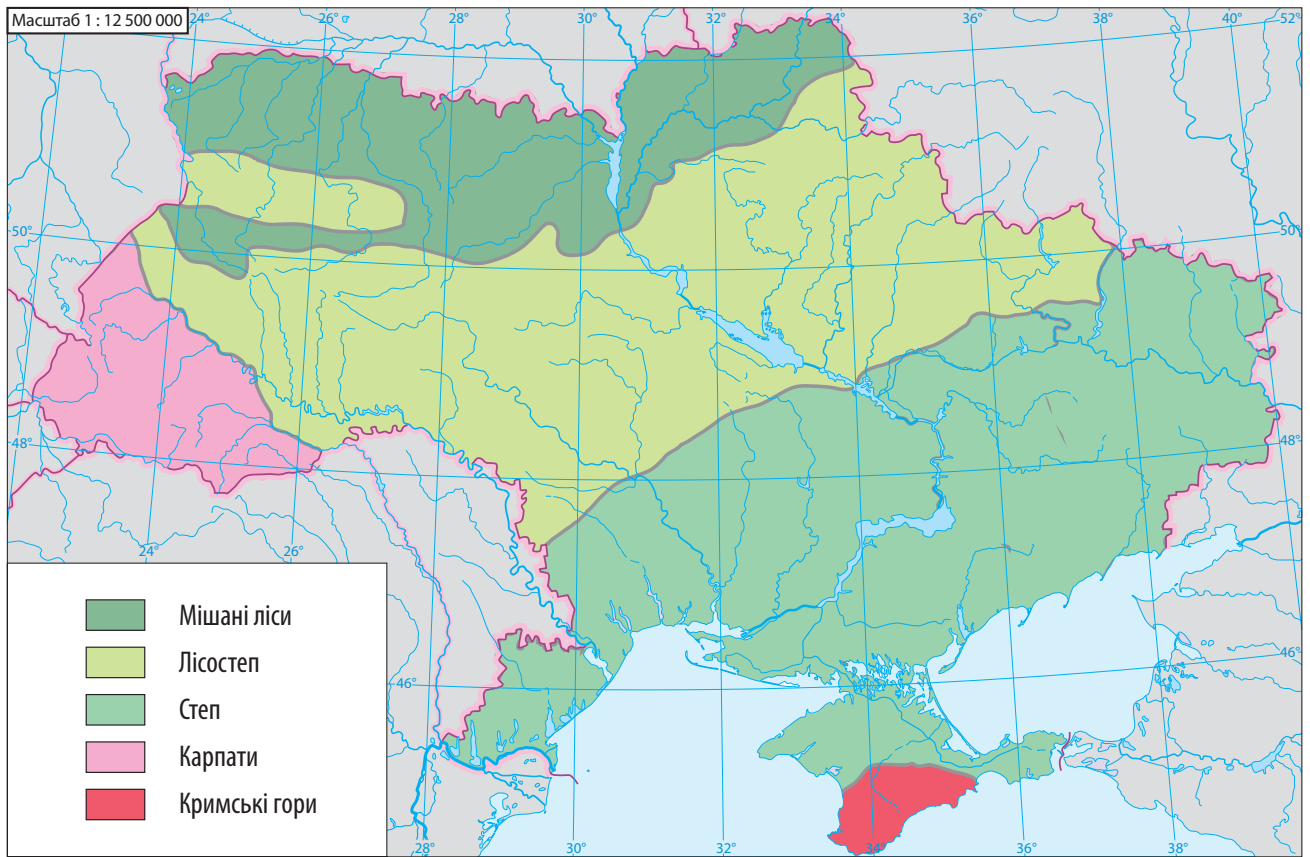
Зі сходу до України підступає великий Євразійський степ, який простягається через весь континент. Із давніх часів степом проходили великі торговельні шляхи, що починалися в Китаї та Індії. Найвідоміший із них — Великий шовковий шлях.

Надзвичайно важливе значення в господарському житті українських земель мали Чорне та Азовське моря, оскільки тут сходилися всі сухопутні й водні шляхи. Хто володів цим узбережжям, особливо Кримом, той і був господарем регіону.

Сусідство з кочівниками, що панували в степовій частині України, ускладнювало ведення господарства для осілих землеробів лісостепової зони України. Протистояння між кочовим і землеробським населенням протягом декількох тисячоліть визначало хід історії на українських землях.

Український степ

Природні зони на території України

2. Історична карта.

? Які особливості має історична карта?

Історична карта має суттєві відмінності від фізичної. Зокрема, це різниця у значенні й змісті кольорів. Так, на фізичній карті кольорами позначають природні умови певної місцевості, а на історичній — території держав у різні часи, місця розселення народів тощо. Також історична карта показує, як розвивалися певні історичні події — виникали держави, змінювалися їхні території, пересувалися війська, переселялися народи тощо.

Історичну карту потрібно навчитися «читати». Інформація на ній подається за допомогою умовних позначень, зміст яких розкрито в **легенді карти**. Також історична карта може містити деякі ілюстрації, які створюють зоровий образ подій та явищ минулого. Історичні карти розрізняють:

Український лісостеп

Словник

Легенда карти — перелік умовних позначень до карти. Він містить коротке текстове пояснення того, що зображено на карті.

Пам'ятка

Як працювати з історичною картою

1. Прочитайте назву карти.
2. Ознайомтеся з легендою карти.
3. Знайдіть на карті умовні позначення, які необхідні у вивченні конкретного питання.
4. Порівняйте отриману інформацію з матеріалом у підручнику.

Як працювати з контурною картою

1. Прочитати назву карти.
2. Опрацюйте відповідний матеріал підручника та атласу.
3. Прочитайте завдання до контурної карти.
4. Ознайомтеся з легендою відповідної карти в атласі.
5. Знайдіть на карті ті умовні позначення, які необхідні для виконання конкретного завдання.
6. Охайно виконайте завдання на контурній карті.

Карта

Назва карти

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНЬСЬКА ДЕРЖАВА У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII СТ.

- за охопленням території — світу, материків, держав;
  - за змістом — оглядові, узагальнювальні, тематичні;
  - за масштабом — великомасштабні, середньомасштабні, дрібномасштабні.
- Отже, історичні карти відрізняються за розміром та обсягом поданої на них інформації.
- Одним із видів навчальних історичних карт є **контурна карта**, на якій відображена лише частина інформації. Іншу треба нанести самостійно відповідно до завдань, що пропонуються.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що...

- Значну допомогу у вивченні історії надає географія.
- Історичні карти створюють на основі географічних.
- Історична карта показує, як розвивалися певні історичні події — виникали держави, змінювалися їхні території, пересувалися війська, переселялися народи тощо.
- Географічне розташування України зумовило протистояння між кочівниками й землеробами, що протягом декількох тисячоліть визначало хід історії на українських землях.

Запитання і завдання

1. **Колективне обговорення.** Як природне середовище впливає на поведінку людей?
2. Яка наука вивчає природне середовище?
3. Яким заняттям людей сприяють природне середовище та географічне положення України?
4. **Робота в парах.** Обговоріть і визначте спільні й відмінні риси історичної та географічної карт.
5. Що позначають на історичній карті? Що означає колір на історичних картах?
6. Що таке легенда історичної карти? Для чого вона потрібна?
7. **Робота в малих групах.** Обговоріть і поясніть на прикладі, про що може повідомити історична карта.
8. Які види історичних карт ви знаєте?
9. Що зображують на історичній карті?

Абрахам Ортеліус

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

Перша збірка карт мала назву «Атлас географії античного світу». Вона була укладена в 1579 р. фламандським картографом Абрахамом Ортеліусом. Це був перший у світі географічний атлас.

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

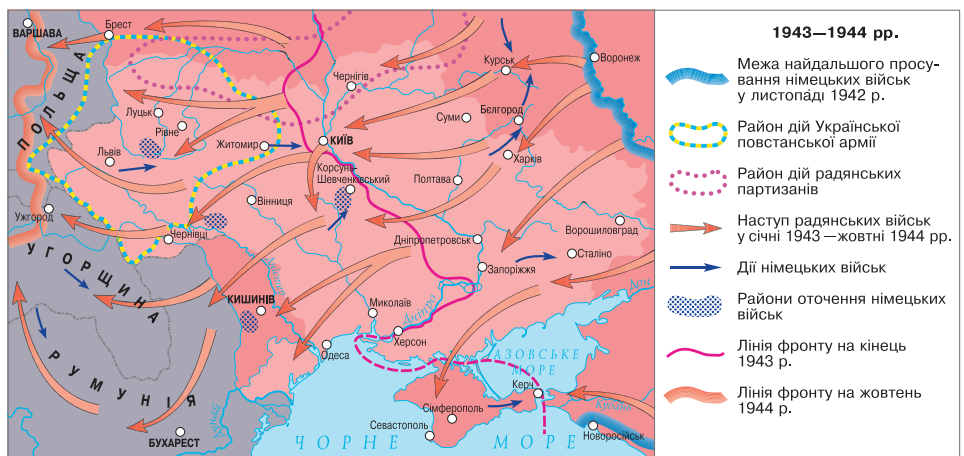
Герефордська карта світу датована приблизно 1300 р. Вона зберігається у Великій Британії. У центрі карти розташоване священне місто Єрусалим, а невелике коло, зображене вгорі, — біблійний Рай. На карті також позначено Азовське море та річка Дніпро (ліва частина карти). Червоне море позначено червоним.

Герефордська карта світу.
Близько 1300 р.

1. Позначте правильні відповіді. Усно поясніть свій вибір.
На історичній карті зображують:

- кліматичні зони;
- кордони держав;
- глибину річок та озер;
- напрямки течій річок;
- напрямки походів військ;
- висоту найвищих гір;
- місця найважливіших битв;
- зміни території та кордонів держав.

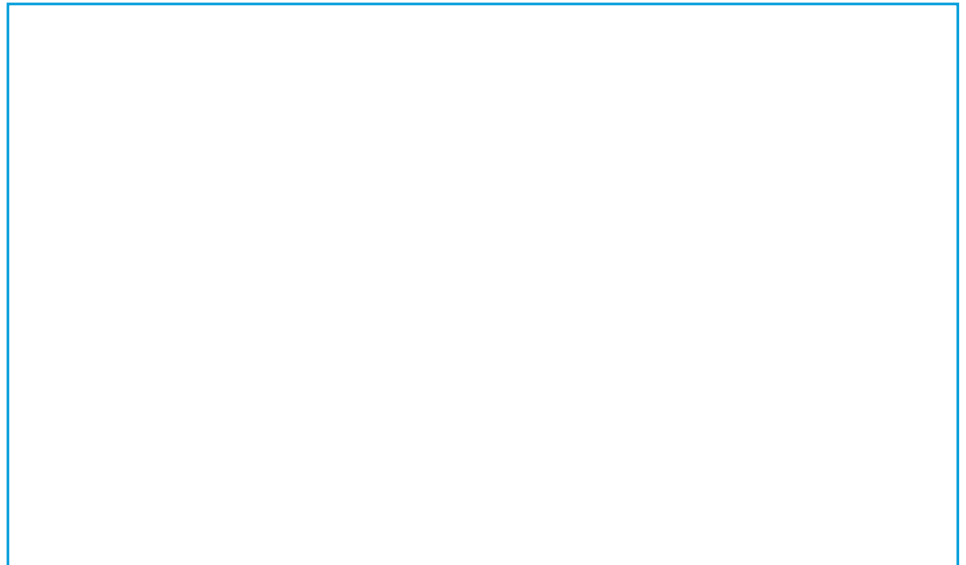
2. Визначте відмінності між історичною та фізичною картами.

5. Складіть легенду до історичної карти. За потреби зверніться до додаткових джерел.

§ 18. Українська держава на історичних картах у різні часи свого існування.

Історико-етнографічні регіони України

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- як позначають на історичних картах різні етапи розвитку державності України;
- про витоки сучасної Української держави;
- які науки допомагають вивчати походження назв держав, територій, міст, сіл, народів тощо;
- які історико-етнографічні регіони існують у сучасній Україні.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які відмінності мають історична та географічна карти?
2. Що в карті називають легендою?

1. Українські землі на перших історичних картах.

- ❓ Які назви щодо українських земель використовувалися в давнину?

Карта була винайдена як інструмент, що допомагає орієнтуватися в просторі. Перші карти на українських землях з'явилися ще в Первісні часи. Проте вони були мало схожі на сучасні й більше нагадували схематичне зображення предметів, які були орієнтирами в навколишньому середовищі.

Першу карту, на якій були зображені сучасні українські землі, склав античний географ Птолемей. Він називав цю територію Сарматією. Його попередники називали її Кіммерією, а згодом — Скіфією, за назвами народів, що тут жили. Однак не слід плутати назву території та назву держави. Хоча іноді ці назви збігаються. Із давніх часів, коли на історичних картах з'явилася українська держава, вона мала різні назви й територіальні межі. Однак незмінним залишалося ядро української держави — Середнє Подніпров'я.

2. Формування кордонів України.

- ❓ Коли сформувалися кордони сучасної України?

Державний кордон (територіальні межі) сучасної України пройшов тривалий і складний шлях свого формування. Вирішальний вплив на цей процес мали

Карта зі стоянки первісних людей у селі Межиріч (Черкаська область)

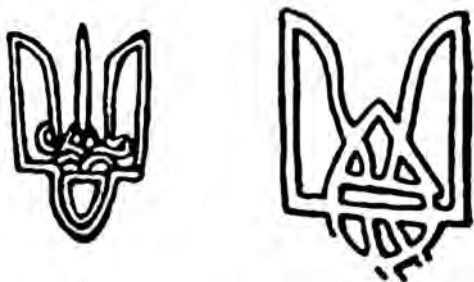
● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

Зараз відомо близько десяти картографічних зображень Первісних часів, виявлених на території України. Найвідомішою пам'яткою серед них є малюнок на уламку бивня мамонта. Його було знайдено в 1966 р. під час розкопок поблизу села Межиріч Черкаської області на місці стоянки мисливців на мамонтів. На уламку зображено місцевість, де є річки, рослинність (кущі, ліс), житло. Це найдавніша пам'ятка картографії на території України. Її було створено приблизно 15—17 тисяч років тому.

Перше зображення українських земель у «Географії» Клавдія Птолемея на десятій карті Європейської Сарматії

Державний кордон — фактичні або уявні лінії в сухопутному, водному, повітряному просторі та надрах, які визначають межі державної території з усіма її ресурсами. Кордон відділяє територію однієї держави від іншої.

Княжий знак тризуб на монетах Володимира Великого

Герб Галицько-Волинської держави на печатці князя Юрія II. XIV ст.

землі, на яких жили українці, та відносини із сусідніми державами. Першою державою, від якої походить сучасна Україна, була **Русь-Україна**. Щодо її позначення використовують декілька назв: **Кувявія**, **Русь**, **Київське князівство**, **Київська держава**, **Київська Русь**. Столицею держави було місто **Київ**, засноване наприкінці V — на початку VI ст. Наша держава знала часи як піднесення, так і занепаду. Відповідно її межі то збільшувалися, то ставали меншими.

Розквіт Русі-України припадає на кінець X — першу половину XI ст., коли правили князі **Володимир Великий** і **Ярослав Мудрий**. Традиції Русі-України продовжила **Галицько-Волинська держава** (кінець XII — перша половина XIV ст.). Після коронації князя **Данила Романовича Галицького** її назвали **Королівством Руським**. Протягом 150 років існування столицею цієї держави були міста **Галич**, **Холм**, **Володимир-Волинський**, **Львів**.

Із появою наприкінці XV ст. козацтва розпочався новий етап творення української держави. У середині XVI ст. козаки, що контролювали степові простори від Південного Бугу до Сіверського Дінця, заснували за порогами Дніпра свій центр — **Січ**. **Запорозька Січ** стала справжньою **Козацькою республікою** зі своїми законами, звичаями, територією, військом. У 1648 р. козаки, очолювані **Б. Хмельницьким**, підняли українців на боротьбу за відновлення й незалежність держави. На звільненій території було засновано козацьку державу — **Військо Запорозьке (Гетьманщину)**. Проте могутні сусідні

Землі Січі у другій половині XVI — на початку XVII ст.

Українська козацька держава — Військо Запорозьке в 1649 р.

держави не були зацікавлені в її існуванні. У 1764 р. її поглинула Російська імперія. У 1775 р. була знищена й Запорозька Січ. Знову українська держава з'явилася на політичних та історичних картах на початку ХХ ст. Проте знадобилося 70 років боротьби, щоб 24 серпня 1991 р. на карті світу постала незалежна держава Україна.

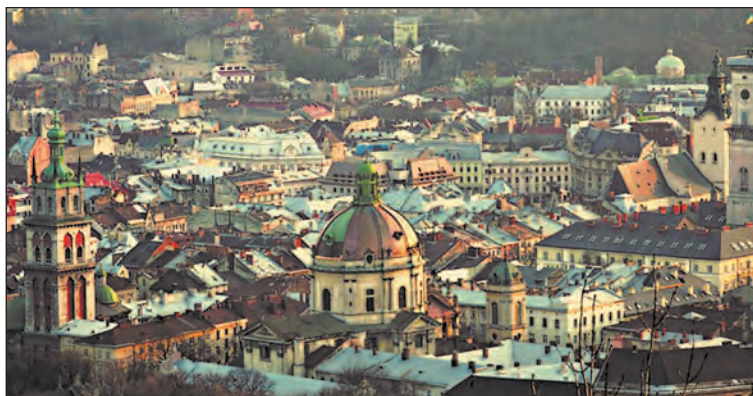
3. Походження назв народів на території України.

? Який перший народ, що жив на території сучасної України, відомий під власною назвою?

Вивчаючи минуле, ви зустрічаєтеся з великою кількістю назв: держав, територій, міст, сіл, народів тощо. Кожна з назв має своє походження, і визначити його допомагають науки **етноніміка** та **топоніміка**.

Назви народів можуть розповісти багато цікавого про їхніх носіїв. Зокрема, у давнину причорноморські степи заселяли киммерійці. Це перший народ півдня сучасної України, відомий під власною назвою. Згадки про киммерійців можна знайти в історичних і художніх творах давніх часів. Серед сучасних дослідників існує думка, що назва «киммерійці» походить від фінікійського слова «камер» — «темний». Імовірно, представники цього народу були смаглявими й мали темне волосся.

Після киммерійців у причорноморські степи, за повідомленнями давньогрецького історика Геродота, переселилися скіфи. Він розповів і легенди про походження цього народу. За однією з них, першим жителем Скіфії був син давньогрецького бога Зевса і доньки Борисфена (річка Дніпро) Таргітай. Він мав трьох синів, яких звали Ліпоксай («Цар-гора»), Арпоксай («Цар-вода») та Колоксай («Цар-

Словник

Етноніміка — наука, що вивчає походження назв народів.

Топоніміка — наука, що вивчає походження назв географічних місцевостей, або топонімів (у перекладі — місць).

Цікаво знати

За переказами, місто Львів виникло близько 1241 р. Його заснував галицький князь Данило Романович і дав йому ім'я свого старшого сина Лева. Існує також думка про те, що місто побудував сам Лев Данилович.

Історичний центр Львова.
Сучасний вигляд

? Розгляньте малюнок. Що у вигляді міста вказує на його давнє походження?

Давній Чернігів. Реконструкція

? Розгляньте реконструкцію давнього Чернігова. Складіть розповідь про місто на її основі.

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

Походження назви міста Чернігова остаточно не з'ясовано. Один із переказів пов'язує її з князем Чорним, який правив у цій місцевості в VII ст. Інша легенда розповідає про княгиню Чорну, яка кинулася з терема й розбилася, щоб не потрапити до рук загарбників. Ще згадують, ніби Чернігів називався від тварини серна, яких тоді було багато в навколишніх лісах.

сонце»). Одного разу з неба на землю впали три золоті речі — плуг із ярмом, двогостра сокира та чаша. Коли їх спробував узяти Ліпоксай — речі запалали вогнем. Так само сталося із середнім братом. Лише Колоксай зміг оволодіти цими священними предметами. Після цього старші брати визнали владу молодшого та віддали йому царство. Від кожного із цих трьох братів вели родовід скіфські племена, що становили один народ.

За іншою легендою, прабатьками скіфів були античний герой Геракл і дівчина-змія, яку він зустрів у заплавах Нижнього Дніпра. Вона народила йому трьох синів. Якось дівчина-змія спитала Геракла, що робити із синами, коли вони підростуть. Він відповів, що той, хто зможе натягти тятиву його лука й підперезатися його поясом із підвішеною до нього золотою чашею, залишиться господарем на цій землі. Інші ж мають іти на чужину. Виконати завдання зумів молодший син на ім'я Скіф, від якого, як розповідають, і походив народ скіфи. Існують й інші легенди.

Наступними володарями причорноморських степів були сармати. Вважається, що назва цього воювничого народу походить від іранського слова «сармат», тобто «оперезаний мечем». За легендами, серед сарматів було плем'я амазонок.

Чимало версій має й походження назви слов'ян — племен предків сучасних українців. Батьківщиною цього народу були землі між річками Дніпро й Вісла. Дослідники пов'язують назву слов'ян із певними топонімами: Славутич (Дніпро), Случ та інші або зі «словом». Так, «слов'яни» — люди, що говорять «словами» (тобто «по-нашому»).

4. Історико-етнографічні регіони України.

? Що зумовило історико-етнографічний поділ України?

В Україні історично склалося 15 історико-етнографічних регіонів: Середнє Подніпров'я (Середня Наддніпрянина), що поділяється на Правобережжя та Лівобережжя, Полісся, Волинь, Поділля, Галичина, Підкарпатська Русь (Підкарпатська Україна, або Закарпаття), Буковина, Покуття, Південна Бессарабія, Таврія, Крим, Запорозька Січ (Запорозжжя), Донщина (або Донеччина), Слобожанщина та Сіверщина. Також за межами сучасної України в сусідніх державах існують регіони, заселені переважно українцями.

Досліджуючи походження цих топонімів, історики з'ясовують, із якими обставинами пов'язане їх виникнення.

Так, назва Галичина походить від міста Галич, про яке вперше згадується в 1113 р. Походження цієї назви одні вчені пов'язують зі слов'янським племенем галичів, а інші — із невеликим чорним птахом галкою.

Назва Закарпаття підказує, що цей регіон розташований за Карпатськими горами.

Слово Буковина спочатку означало «буковий ліс». Із кінця XV ст. так називали вкритий буковими лісами правий берег річки Прут.

Походження назви Волинь пов'язують із давньо-слов'янським топонімом, що означає «горбиста місцевість». Спочатку, на думку прихильників такого тлумачення, Волиню називали місто, розташоване на пагорбах, а пізніше — весь цей край.

Назва Поділля походить від місцевого слова дол (діл) — пониззя, рівнина між горами, адже поруч починається Прикарпаття. Ця назва регіону відома з XIV ст.

Цікавим є походження назви Таврія. У давнину гірську частину Кримського півострова заселяли племена таврів. Коли в XIII ст. ці землі захопили монголи, то півострів за назвою їхньої столиці став Кримом. Таврією Кримський півострів та сусідні землі почали називати в XIX ст. після того, як вони опинилися у складі Російської імперії.

Лісистий характер місцевості спричинив виникнення назви Полісся.

Назва Слобожанщина має історичне походження. Поселення, які були засновані на території цього краю в XVII ст., називали слободами. Їхніх жителів

Словник

Історико-етнографічний регіон — етнотериторіальне утворення в межах проживання всього етносу, що за історичною долею та етнічним образом населення є самобутнім. Його назви містяться в історичних документах, символіці краю та історичній пам'яті народу. Це основна одиниця в системі районування, оскільки пов'язана з давнім етнічним корінням. Історико-етнографічні особливості регіону обумовлені й певною своєрідністю природних умов.

Цікаво знати

Цікавими є версії про походження назв українських річок. Так, Буг у давніх слов'ян означало «течія». Дністер походить від скіфського «дуї істрос» — «річка швидка». Дніпро, який скіфи називали Данапріс, пов'язують із їхнім «дана апара» — «водяна глибочінь».

- ? 1) Яку інформацію, на вашу думку, можна дізнатися з вивчення наведених назв?
2) Зробіть висновок: як топоніміка допомагає у вивченні історії?

Герби українських держав, що існували в 1917—1921 рр.

Герб Української
Народної Республіки

Герб Української Держави

Герб Західноукраїнської
Народної Республіки

звільняли (робили «свободними») від сплати податків, щоб заохотити людей селитися на цих землях.

Назви кількох регіонів пов'язані з річками України. За порогами Дніпра розташоване Запорожжя, а в його середній течії на правому й лівому берегах річки в напрямку її течії — Середнє Подніпров'я з поділом на Правобережжя та Лівобережжя. Від назв річок Дон, Сіверський Донець походить назва Донщина (Донеччина).

Чи погоджуєтесь ви з тим, що...

- Перші карти були мало схожі на сучасні й нагадували схематичне зображення предметів, що були орієнтирами в навколишньому середовищі.
- Територіальні межі сучасної України пройшли тривалий і складний шлях формування.
- Із давніх часів, коли на історичних картах з'явилася українська держава, вона мала різні назви й територіальні межі. Однак незмінним залишалося ядро української держави — Середнє Подніпров'я.
- Етніміка вивчає походження назв народів, а топоніміка — походження назв географічних місцевостей.
- В Україні історично склалося 15 історико-етнографічних регіонів.

Запитання і завдання

1. Які назви Русі-України існували в різні часи?
2. **Робота в парах.** Прочитайте уривок зі статті 20 Конституції України:
«...Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького законом... Головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України)...». Обговоріть і визначте, правонаступницею яких держав є сучасна Україна відповідно до Конституції.
3. Які держави є сусідами сучасної України?
4. **Коллективне обговорення.** Чим, на вашу думку, можна пояснити зміни кордонів України?
5. Що таке етніміка, топоніміка?
6. Наведіть приклади топонімів регіону, у якому ви живете.
7. Про що можуть розповісти географічні назви? Як у назвах відображаються події минулого?
8. Чи можна стверджувати, що етнімі й топонімі є багатством кожного народу і їх необхідно знати та досліджувати? Поясніть свою думку.

1. На якій картосхемі позначені межі Русі-України?

А	Б	В	Г

2. Виконайте завдання за картою історико-етнографічних регіонів.

1) Позначте на карті відповідними цифрами назви історико-етнографічних регіонів України.

1 — Землі, що охоплюють територію сучасних Львівської, Івано-Франківської і частини Тернопільської областей.

2 — Регіон на сході України, назва якого походить від слова, яким називали свої поселення українські козаки й селяни.

3 — Регіон, розташований у верхній течії Південного Бугу. Його назва походить від слов'янського слова, що означає «понижзя», «рівнина між горами».

4 — Край, розташований за порогами Дніпра.

2) Які історико-етнографічні регіони України розташовані в природній зоні, де переважають ліси?

.....

.....

3) Знайдіть і позначте на карті регіон, у якому ви живете або народилися.

3. Розгляньте політичну карту України і дайте відповіді на запитання.

1) На скільки областей поділяється територія України?

.....

2) Із якими країнами Україна має спільний кордон?

.....

3) Яка країна здійснила збройну агресію проти України?

4. Заповніть таблицю «Історичні назви поселень і вулиць».

Чинники, що впливають на назву	Приклади назв населених пунктів України, вулиць, міст, сіл
Розташування	....
Заняття населення	....
Зв'язок з історичною подією	....
Зв'язок з історичною особою	....

5. Заповніть пропуски в тексті.

Моє місто/селище/село розташоване в .....
 області ..... району. Місто/селище/
 село було засноване (перша письмова згадка) у ..... р.
 Назва походить .....

.....

Головною окрасою міста/селища/села є .....

.....

Я люблю своє місто/селище/село за .....

.....
 .....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

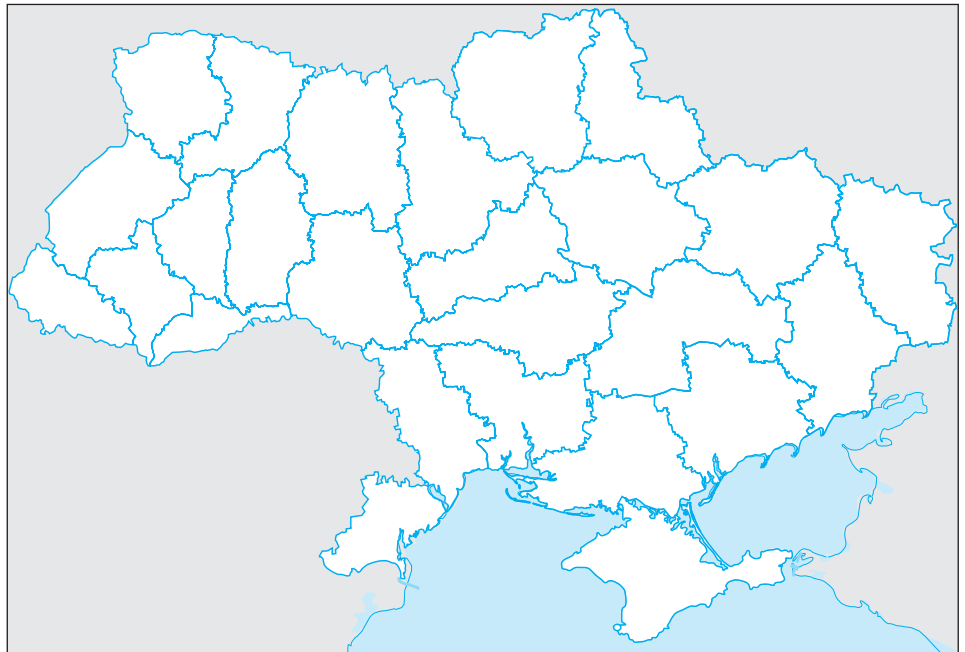
.....

.....

.....

6. Виконайте завдання на контурній карті.

- 1) Позначте область, у якій ви народилися (якщо ви народилися на території України). Підпишіть її назву.
- 2) Позначте область, у якій ви живете. Підпишіть її назву.
- 3) Позначте історико-етнографічний регіон, до якого належить область, у якій ви живете. Підпишіть його назву.

Умовні позначення

Практичне заняття за розділом V. Орієнтування в історичному часі та просторі

Мета: навчитися креслити лінію часу, позначати на ній дати, події, періоди; співвідносити рік зі століттям; навчитися складати хронологічну таблицю за текстом історичних джерел.

Завдання для підготовки до заняття

1. Зробити заготовки лінії часу.
2. Підготувати шаблон хронологічної таблиці.

Пригадайте

1. Що таке історія?
2. Як рухається історичний час: лінійно чи циклічно?
3. Що таке лінія часу?
4. Яку подію використовують для початку відліку часу в історії України?

ХІД РОБОТИ

I. Розв'язання задач за допомогою лінії часу

1. Визначте століття за роком.
907 р., 1198 р., 1368 р., 1830 р., 1918 р., 2001 р.
2. Накресліть лінію часу та позначте на ній Різдво Христове. Зафарбуйте різними кольорами періоди до нашої ери та нашу еру.

3. Позначте на лінії часу роки народження вашого дідуся або бабусі, батька або матері, ваш рік народження. Обчисліть, скільки років живуть ці три покоління разом.
4. Укажіть на лінії часу період вашого навчання у школі (від вступу до закінчення).

5. Позначте різними кольорами на лінії часу періоди:
  - 1) Княжа Русь-Україна — IX—XIII ст.;
  - 2) Королівство Руське (Галицько-Волинська держава) — XIII — середина XIV ст.;
  - 3) Військо Запорозьке (Гетьманщина) — середина XVI — XVIII ст.;
  - 4) творення нової України, держава Україна — XIX—XXI ст.
6. Визначте тривалість історичних подій.
  - 1) Скільки століть минуло від початку нашої ери?
  - 2) Який рік був раніше: 50 р. до н. е. чи 50 р. н. е.? На скільки років раніше?
  - 3) Який рік буде наступним після 134 р. до н. е.?
  - 4) У 1982 р. населення Києва відзначило 1500 років від заснування міста. У якому році відзначатимуть дві тисячі років від заснування міста?
  - 5) Обчисліть, скільки років розділяють дату хрещення Русі-України (988 р.) і рік вашого народження.

II. Робота із джерелами

Прочитайте текст і складіть хронологічну таблицю за ним.

Текст для опрацювання

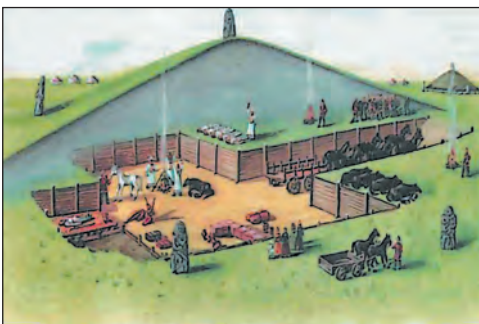
Скіфи

На початку VII ст. до н. е. в степи українського Причорномор'я переселилися кочові племена скіфів. Вони витіснили із цих земель племена кіммерійців, які панували тут з XI ст. до н. е. Скіфи — іраномовні індоєвропейські племена, що вийшли із глибин Азії. Вони здійснювали грабіжницькі походи через Кавказькі гори до країн Близького Сходу, доходили аж до Єгипту. Після утворення могутньої Перської держави, яка підкорила Середню Азію, Близький Схід, скіфи були змушені повернутися в Північне Причорномор'я.

До кінця VI ст. скіфи створили своє державне об'єднання — Велику Скіфію. Близько 450 р. до н. е. у Причорномор'ї побував давньогрецький історик Геродот, який і залишив нам опис тогочасної Скіфії. Багато відомостей про скіфів вчені отримали після розкопок скіфських поховань — курганів (Куль-Оба, Чортотлик, Солоха, Гайманова могила тощо).

Скіфські воїни. Сучасний малюнок

Царський скіфський курган у розрізі. Сучасна реконструкція

Скіфи об'єднувалися в кілька племен: царські скіфи (жили між Дніпром і Доном), скіфи-кочівники (жили в причорноморських степах та Криму), скіфи-землероби (проживали в лісостепу на лівому березі Дніпра) і скіфи-орачі (заселяли землі над Бугом). Власне скіфами були лише царські скіфи та скіфи-кочівники. Панівне становище належало царським скіфам. Усе їхнє життя підпорядковувалося законам війни. Звичайне озброєння скіфів: складаний лук зі стрілами, короткий меч (акінак), легкий спис, дротики та щит.

У 512 р. до н. е. скіфи завдали поразки й вигнали зі своїх володінь армію перського царя Дарія I.

Скіфи-землероби та скіфи-орачі займалися землеробством, сплачували данину царським скіфам хлібом і рабами. Зібрану данину скіфи продавали грекам, що у VIII—VI ст. до н. е. заснували свої міста-держави на північному узбережжі Чорного моря (Тіра, Ольвія, Херсонес, Пантікапей та інші). У греків скіфи купували предмети розкоші, вино, посуд, вироби з металу тощо.

Скіфи мали добре розвинені різні ремесла й промисли. Ювелірні вироби скіфських майстрів належать до кращих світових зразків. Найчастіше скіфи зображували оленів, коней, баранів, кішок, левів і фантастичних грифонів (так званий «звіриний» стиль).

У IV ст. до н. е. у скіфів виник конфлікт із Македонським царством. Вирішальна битва відбулася в 339 р. до н. е. Армія македонського царя Філіппа вщент розбила скіфські війська. У цій битві загинув 90-річний скіфський цар Атея. Це стало початком занепаду Великої Скіфії.

Решта скіфів подалася до Криму, де вони створили нову скіфську державу Малу Скіфію на чолі із царем Скілуром. Її столицею став Неаполь Скіфський (поблизу сучасного Сімферополя). Ця держава проіснувала до III ст. н. е. й була розгромлена племенами готів.

Дата	Подія

III. Підсумки заняття

Спільне формулювання висновків про те, як проведене практичне заняття сприяло поглибленню знань та уявлень про розглянуту тему.

Скіфський меч — акінак

Скіфський золотий кубок

Монета скіфського царя Атея

Скіфська золота пектораль — відзнака скіфських царів

Узагальнення за розділом V. Орієнтування в історичному часі та просторі

---

1. Проведіть конкурс знавців термінів і понять. Для перемоги в ньому необхідно навести найбільшу кількість правильних визначень.

Орієнтовний перелік термінів і понять: хронологія, період (епоха), тисячоліття, століття, історична періодизація, історична карта (картосхема), контурна карта, історико-етнографічний регіон, територіальні межі, державний кордон.

2. **Робота в парах.** 1) Розподіліть ролі та виконайте завдання: розіграйте сценку, у якій партнеру/партнерці необхідно пояснити, для чого застосовуються календарний, доісторичний та історичний час; 2) переконайте партнера/партнерку, що без історичної карти неможливо добре зрозуміти історію.
3. Існує думка, що календар люди створили, спостерігаючи за природними явищами. Чи згодні ви із цим? Поясніть свою точку зору.
4. Висловіть своє ставлення до приказки «Час пливе, як річка». Чи згодні ви з нею? Чому?
5. Виконайте завдання за картою історико-етнографічних регіонів України (с. 59).
  - 1) Покажіть історико-етнографічні регіони, що належать до західних областей України.
  - 2) Покажіть історико-етнографічні регіони Наддніпрянської України.
  - 3) Які історико-етнографічні регіони розташовані в степовій частині України?
6. Упізнайте за описами історико-етнографічні регіони України й покажіть їх на карті.
  - 1) Походження назви цього регіону деякі історики пов'язують зі слов'янським племенем галичів, інші — із невеликим чорним птахом галкою.
  - 2) Спочатку це слово означало «буковий ліс», а з кінця XV ст. так називали вкритий буковими лісами правий берег річки Прут.
  - 3) Назва земель, розташованих у пониззі Дніпра, за його порогами.

- 4) Походження назви пов'язують із давньослов'янським топонімом, що означає «горбиста місцевість». Спочатку, на думку прихильників такого тлумачення, цю назву мало місто, розташоване на пагорбах.
  - 5) Землі, розташовані за Карпатськими горами.
  - 6) Землі, розташовані вздовж лівого берега Дніпра.
  - 7) Землі, розташовані вздовж правого берега Дніпра.
  - 8) Назва походить від слов'янського слова «діл» — пониззя, рівнина між горами, адже поруч починається Прикарпаття.
  - 9) У давнину цей півострів називали за народом таврів, які заселяли його гірську частину.
  - 10) Назва походить від переселенців, які називали свої поселення «слободами».
7. Виконайте завдання за політичною картою України (с. 60).
- 1) На скільки областей поділяється Україна?
  - 2) Які держави є сусідами України?
  - 3) Які області України є прикордонними?
  - 4) Які області виходять до узбережжя морів?
  - 5) Назви яких областей не збігаються з назвами обласних центрів?
8. Назвіть і покажіть на карті області, у яких вам довелося побувати.
9. За додатковими джерелами підготуйте повідомлення (мініпроект) за темою «Як впливають на заняття людей і спосіб ведення господарства клімат, географічне розташування та природні ресурси в різних країнах».
10. Охарактеризуйте природні умови одного з історико-етнографічних регіонів України (на вибір учителя/вчительки).

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом V. Орієнтування в історичному часі та просторі

Завдання з вибором однієї правильної відповіді

1. Яку назву має календар, яким користуються в сучасній Україні?
А юліанський   Б григоріанський
В новоюліанський   Г новогригоріанський
2. Історія бере свій початок
А від зародження Всесвіту.
Б від появи нашої планети.
В від зародження життя на Землі.
Г від появи першої людини.
3. Сучасний календар був створений у
А Первісну добу.   Б за часів Античності.
В у Середні віки.   Г у Новий час.
4. Від якої події здійснюється відлік часу в системі літочислення, що використовується в Україні?
А створення світу
Б проголошення незалежності України
В Різдво Христове
Г поява людини на українських землях
5. Для вимірювання історичного часу використовують
А хронологічну таблицю.
Б лінію часу.
В історичну карту.
Г годинниковий механізм.
6. Щоб уявити рух часу в історії, використовують
А місячний календар.
Б лінію часу.
В хронологічну таблицю.
Г сонячний календар.
7. Яка подія є відліком вашої історії?
А отримання свідоцтва про народження
Б дата народження
В час, коли ви навчилися розмовляти
Г час, коли ви пішли до школи

8. За допомогою чого історики орієнтуються в історичному просторі?
 А лінія часу
 Б історична карта
 В енциклопедія
 Г архів
9. Що з наведеного можна з'ясувати, використовуючи історичну карту?
 А природні умови країни
 Б місце розміщення корисних копалин
 В кордони і території держав, що змінювалися в часі
 Г сучасні держави та їхні кордони
10. На картосхемі позначено територію та межі

- А Русі-України.
 Б Королівства Руського.
 В Війська Запорозького.
 Г сучасної України.
11. Яку назву має перелік умовних позначок історичної карти?
 А прогноз
 Б аналіз
 В хроніка
 Г легенда
12. Який з історико-етнографічних регіонів розташований на півночі України?
 А Донщина   Б Запорожжя
 В Буковина   Г Полісся

Завдання на встановлення відповідності

13. Установіть відповідність між термінами й поняттями та їхніми визначеннями.

1 Хронологія	А Точний час будь-якої події
2 Літочислення	Б Пристрій для вимірювання часу
3 Календар	В Наука про вимірювання часу
4 Дата	Г Відлік часу від певної події
	Д Послідовний список днів у році з поділом на місяці й тижні

Завдання на встановлення правильної послідовності

1	2	3	4

14. Установіть послідовність подій, що відображені в історичних образах.

А

Б

В

Г

Робота з картою

15. Позначте на карті відповідними цифрами назви історико-етнографічних регіонів України, опис яких наведено.

- 1 — Землі, що охоплюють територію сучасних Львівської, Івано-Франківської і частини Тернопільської областей.
- 2 — Регіон на сході України, назва якого походить від слова, яким називали свої поселення українські козаки й селяни.
- 3 — Регіон, що розташований у верхній течії Південного Бугу. Його назва походить від слов'янського слова, що означає «понижзя», «рівнина між горами».
- 4 — Край, розташований за порогами Дніпра.

РОЗДІЛ VI. ПРАВА ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА. ДЕМОКРАТІЯ

§ 19. Права людини і громадянина. Права дитини

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- що таке права людини, які їх принципи;
- що таке права громадянина;
- чому в основі концепції прав людини лежать дві цінності: людська гідність і рівність;
- що таке дискримінація;
- які права мають діти;
- якими є особливості прав дитини, ким і як вони закріплені.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що робить людину унікальною?
2. Чим відрізняються характеристики людини: особа, індивід, індивідуальність?

1. Виникнення прав людини.

? Як і коли були сформульовані основні права людини?

Права людини є загальнолюдською цінністю, а рівність прав і свобод усіх людей — це найвища суспільна цінність. Саме такі принципи закріплено в **Загальній декларації прав людини**, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. Однак для того, щоб зрозуміти це, людству знадобилося не одне століття.

Можна стверджувати, що права людини — ровесники людства. Вони зародилися вже тоді, коли почали виникати перші людські спільноти. Сила великих спільнот давала їм владу. І цю владу могла обмежити лише інша більша сила. У слабких спільнот, які мали обов'язки й заборони, не було нічого, крім уявлення про справедливість і щирого прагнення не страждати від сваволі тих, хто взяв владу. Із цього й почалася тривала історія становлення прав людини як принципів, що мали обмежити владу сильних і дати кожній особистості можливість реалізувати себе в житті.

Словник

Права людини — визнані світовим співтовариством блага й умови життя, яких може домагатися особа від держави й суспільства, у яких вона живе та забезпечення яких можливе в умовах досягнутого людством прогресу.

Декларація — документ, у якому викладено основні наміри, проголошені принципи.

Люди завжди прагнули свободи. І вони почали говорити, що мають право думати, висловлювати свої думки, вірити і діяти так, як самі бажають, а не так, як від них вимагають правителі.

Спочатку права людини уявляли як компроміс між вузькими межами обов'язків і заборон та безмежною свободою. Тобто громадяни могли користуватися своїми свободами, але в певних межах, встановлених державою. Однак держава забезпечує та охороняє ці свободи. Такі з одного боку обмежені, а з іншого боку забезпечені свободи називають правами людини.

Уперше права людини були записані в законах, що виникли під час американської та французької революцій, тобто повстань на захист свобод — Декларації незалежності США (1776 р.) та Декларації прав людини і громадянина (1789 р.). Ці декларації проголосили свободу совісті, слова, об'єднань, зборів, навіть право на повстання проти влади.

Протягом XIX ст. низка європейських країн записала у своїх законах соціальні права: на працю, освіту, охорону здоров'я, пенсії, відпочинок.

Зрештою в 1948 р. була сформульована Загальна декларація прав людини. Це збірка основоположних прав, які вибороло людство протягом тисячоліть. Проте перелік записаних там прав не є вичерпним. Час від часу виникала необхідність захистити права, які раніше навіть не вважалися правами. Наприклад, свого часу людство не уявляло, що й тварини можуть мати права.

Таким чином права і свободи є оболонкою, щитом, що захищає гідність кожної людини від посягань із боку влади, її представників та інших людей.

Права людини не гарантують того, що ми будемо щасливі, успішні, не гарантують навіть справедливості або добробуту, але вони захищають нас від принижень, утисків влади та забезпечують можливості розвитку.

2. Принципи прав людини.

? Чому права людини є невід'ємними?

Права людини природні, їх має кожна людина від народження тільки тому, що вона — людина. Вони ніким не даруються, їх не можна відібрати, заслужити або купити, вони виникають зі способу життя людей.

Декларації прав людини і громадянина. 1789 р.

Права людини невід’ємні. Це означає, що їх не можна втратити, оскільки вони стосуються самого факту людського співіснування. Однак за певних обставин дії деяких із них можуть бути припинені або обмежені. Наприклад, призупиняється низка прав людини, винної у скоєнні злочину. У разі введення комендантської години під час громадських заворушень обмежується свобода пересування людей. Будь-які обмеження є тимчасовими та не можуть скасувати прав.

Права людини неподільні, взаємозалежні, але не взаємозамінні. Це означає, що права людини пов’язані між собою. Часто здійснення одного права залежить від існування багатьох інших прав, і немає жодного права, яке було б важливішим за інші. Натомість жодне право не може замінити собою інше.

Права людини є загальними (універсальними), тобто вони однаково застосовуються до людей у всьому світі. Кожен має право користуватися правами незалежно від раси, кольору шкіри, віросповідання, майнового стану, політичних або інших переконань.

Усі люди рівні в реалізації своїх прав, усі рівною мірою заслуговують на повагу. Загальний перелік прав людини є мінімальним набором прав, що застосовуються до всіх людей. Кожна держава або суспільство має право встановлювати й застосовувати більш розширений або більш специфічний перелік прав.

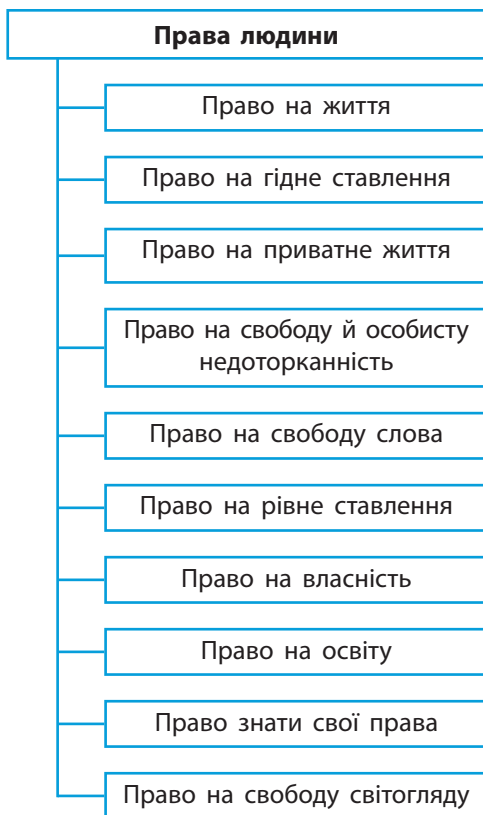
Таким чином, в основі прав людини лежать дві основні цінності: перша — це людська гідність, а друга — рівність.

3. Основні права людини.

? Назвіть основні права людини.

Серед прав людини основними є:

- **Право на життя.** Це право становить основу всіх прав людини і є невід’ємним. Ніхто не може бути позбавлений життя. Складовою частиною цього права є право кожної людини захищати своє життя і здоров’я, життя і здоров’я інших людей від протиправних посягань. Також існує відповідальність держави щодо захисту цього права.
- **Право на гідне ставлення.** Гідність — це уявлення про цінність будь-якої людини як моральної

особистості, а також означає особливе моральне ставлення людини до самої себе та ставлення до неї з боку суспільства. Гідність є одним із ключових понять Конституції України (статті 3, 21, 28, 41, 68, 105).

- **Право на приватне життя.** Воно передбачає, що людина сама визначає своє приватне життя й можливість ознайомлення з ним інших людей. Вона має право на збереження в таємниці обставин свого приватного життя. Обставини приватного життя людини можуть бути розголошені іншими людьми лише за умови, що ці обставини містять ознаки правопорушення, що підтверджено рішенням суду, а також за згодою людини.
- **Право на свободу й особисту недоторканність.** Це право означає, що нікого не можна позбавити свободи без законного рішення.
- **Право на свободу слова.** Це право людей вільно висловлювати свої ідеї або думки без небезпеки помсти, цензури, покарання (санкцій) тощо. Проте це право має деякі обмеження, пов'язані з образами й приниженням гідності, а також державною безпекою. Відповідно до норм міжнародного права, обмеження свободи слова мають відповідати трьом умовам: узгоджуватися із законом, мати благородну мету й бути необхідними для досягнення цієї мети.
- **Право на рівне ставлення.** Це право тісно пов'язане з принципом **недискримінації**, що означає заборону необґрунтованого відмінного ставлення (а саме встановлення розрізень, винятків, обмежень або переваг) до осіб, які перебувають в однаковій ситуації, або однакового підходу до осіб, які перебувають у різних ситуаціях. Оскільки **дискримінація** призводить до обмеження або унеможливлення в користуванні або здійсненні прав і свобод усіма людьми на рівних підставах, то її заборона розглядається як один зі шляхів забезпечення рівності всіх людей. Право на захист від дискримінації є одним із головних прав людини, яке визнане міжнародним правом і має бути забезпечене сучасними державами.
- **Право на власність.** Це право закріплює, охороняє стан належності матеріальних благ конкретній особі. Воно є сукупністю правових норм, які регулюють відносини, пов'язані з володінням, користуванням і розпорядженням власником

Словник

Недискримінація — рівноправне ставлення та відсутність дискримінації, а також створення додаткових умов і середовища, де людина могла б реалізувати свої права.

Дискримінація — ситуація, за якої особа та/або група осіб за їхніми ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі.

належним йому майном на свій розсуд і у своїх інтересах; невтручання інших осіб, а також обов'язки власника не порушувати прав та законних інтересів інших осіб.

- **Право на освіту.** Це право людини на здобуття певного обсягу знань, культурних навичок, професійної орієнтації, які необхідні для нормальної життєдіяльності в умовах сучасного суспільства.
- **Право знати свої права.** Лише мати права недостатньо, їх ще треба знати. Це необхідно для уникнення ситуацій їх порушення, можливості їх захисту, відновлення порушених прав, поваги до прав інших людей тощо.
- **Право на свободу світогляду.** Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, безперешкодно відправляти одноособово або колективно релігійні культури й ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

4. Основні права громадянина і свободи людини.

? Яка існує відмінність між правами і свободами людини?

Більшість людей на Землі є громадянами тієї чи іншої держави, яких налічується близько 200. Кожна держава у своїй Конституції гарантує своїм громадянам права.

Конституція України розрізняє також поняття «права людини» і «права громадянина». Згідно з Конституцією України, до прав людини належать: право на життя (стаття 27); право на повагу до гідності людини (стаття 28); право на свободу та особисту недоторканність (стаття 29); право на недоторканність житла (стаття 30); право на невтручання в особисте та сімейне життя (стаття 32) тощо.

Щодо прав громадянина, то вони пов'язані зі сферою відносин людини із суспільством, державою, їхніми інституціями. Основу цього виду прав становить належність людини до держави, громадянином якої вона є. Прикладом прав громадянина, встановлених у Конституції України, є право громадян України на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації (стаття 36), право брати участь в управлінні державними справами (стаття 38), право на участь у проведенні мітингів, походів, демонстрацій (стаття 39) тощо.

Словник

Громадянин — особа, що належить до постійного населення якої-небудь держави, користується правами її громадянина і виконує обов'язки, встановлені законами цієї держави.

Права людини переважають над правами громадянина. Це пов'язано з тим, що права людини поширюються на всіх людей, які живуть у тій або іншій державі, а права громадянина — лише на тих осіб, які є громадянами певної країни. Отже, поняття «права людини» є ширшим, ніж «права громадянина».

У той самий час важливо розмежувати поняття «права людини» і «свободи людини».

Свободи людини — це сфери діяльності людини, у які держава не має втручатися. Вона лише окреслює за допомогою правових норм межі, у яких людина діє за своїм вибором і на власний розсуд. Незважаючи на це, держава має забезпечити захист цих меж від втручання інших осіб. Наприклад, держава не має права впливати на прихильність людини до того або іншого віросповідання, встановлювати будь-яку релігію як обов'язкову — це особисті свободи людини. Проте держава може запровадити закони, що обмежують свободу совісті з метою забезпечення належного визнання та поваги до прав і свобод інших осіб, задоволення справедливих вимог моралі, дотримання суспільного порядку та безпеки.

5. Чому необхідні окремі права дитини.

? Що розуміють під захистом прав дитини?

Кожен член суспільства має права. Дитина є повноцінним членом суспільства. Проте із правової точки зору дитину не можна прирівнювати до дорослої людини. Дитина має бути забезпечена особливими правами, особливим захистом. Залежно від віку дитини законодавством передбачено різний обсяг її прав та шляхи реалізації. Повноцінний і дієвий захист прав дитини є обов'язком держави. Дитина, як і кожна людська істота, від народження має права людини, але вона повинна мати ще й додаткові, особливі права. Це обумовлено її фізичною, розумовою, моральною та духовною незрілістю. І для того щоб дитина стала зрілою людиною в усіх відношеннях, їй необхідно мати певні спеціальні, додаткові можливості. Для того щоб підкреслити це, інтереси дитини в усіх видах діяльності ставляться вище інтересів дорослих та держави. Отже, права дитини — це певні спеціальні можливості, які необхідні людині віком до 18 років для існування й досягнення зрілості.

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

Шлях до усвідомлення того, що дітям необхідний особливий захист, був довгим. Тривалий час дітей сприймали як «маленьких дорослих», які від власне дорослих, крім розмірів, нічим не відрізняються. Разом із тим батько мав майже необмежену владу над життям власних дітей. Уперше про фізичні та психологічні відмінності дитини від дорослого заговорили у Франції та Великій Британії в середині XVIII ст. Проте ці ідеї ще довго не втілювалися в життя. У XIX ст. діти (іноді з п'яти-шести років) нарівні з дорослими працювали на фабриках, заводах та в шахтах до 14—18 годин на добу. Їм заборонялося відволікатися, гратися навіть в обідню перерву. Лише в середині XX ст. розпочалася боротьба за захист прав дітей.

Права людини починаються з прав дитини — це загальноприйнята норма в Європейському Союзі, вона визнана і в Україні.

Необхідність захисту прав дитини виникає тоді, коли відбувається порушення її прав, незалежно від того, чи усвідомлює це сама дитина.

Захист прав дитини — це відновлення порушеного права, створення умов, які компенсують втрату прав, усунення перешкод на шляху здійснення прав та інтересів.

Зокрема, виділяють такі шляхи захисту прав дитини, як самозахист, захист із боку батьків або осіб, які їх замінюють. Права дитини захищають органи опіки та піклування, органи державної влади або місцевого самоврядування, громадські організації та судові установи.

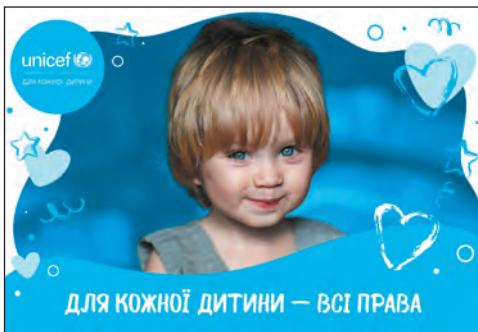
6. Права дитини.

? Якими документами закріплені права дитини?

Світові стандарти в галузі дотримання прав дитини, що формувалися протягом багатьох десятиліть, закріплені в кількох важливих міжнародних документах. Ще в 1924 р. Ліга Націй розробила та прийняла Женевську декларацію прав дитини. Питання захисту прав дитини знайшли відображення в Загальній декларації прав людини, яку **Організація Об'єднаних Націй (ООН)** ухвалила в 1948 р. У 1959 р. ООН затвердила Декларацію прав дитини, яка справила значний вплив на політику держав. 20 листопада 1989 р. на Генеральній Асамблеї ООН було прийнято **Конвенцію** про права дитини, яка правомірно вважається міжнародною дитячою Конституцією. Цю Конвенцію ухвалили багато країн. Вона допомогла змінити на краще життя дітей в усьому світі. Однак права дітей у деяких країнах досі захищені недостатньо.

Конвенція про права дитини, зокрема, проголошує:

- ти маєш право на життя. Ніхто не може позбавити тебе цього найціннішого дару;
- ти маєш право на піклування й турботу. Це означає, що твої інтереси мають забезпечуватися першочергово як з боку держави, так і з боку батьків;
- ти маєш право на достатнє харчування та дах над головою. Про це також піклуються твої батьки, а якщо їх у тебе немає, то держава;

Плакат ЮНІСЕФ — підрозділу ООН, який опікується захистом дітей

Словник

Організація Об'єднаних Націй (ООН) — всесвітня міжнародна організація, діяльність якої спрямована на захист міжнародної безпеки й миру. Серед 51 держави-засновника ООН є і Україна.

Конвенція — міжнародна угода з певних питань.

Плакат до Дня прав людини, який відзначається 10 грудня

Чи погоджуєтесь ви з тим, що...

- Права людини є загальнолюдською цінністю, а рівність прав і свобод усіх людей — це найвища суспільна цінність. Немає більш або менш важливих прав людини.
- Права людини природні, вони належать кожній людині від народження тільки тому, що вона — людина. Вони ніким не даруються, їх не можна відібрати, заслужити або купити. Права людини невід’ємні, неподільні, взаємозалежні, але не взаємозамінні.
- Права людини є загальними (універсальними), тобто вони однаково застосовуються до людей у всьому світі.
- Розрізняють права людини, громадянина і дитини.
- Наявність окремих прав дитини зумовлено її фізичною, розумовою, моральною та духовною незрілістю. Права людини починаються з прав дитини.

Запитання і завдання

1. Що таке права людини? На яких принципах вони сформульовані?
2. Хто має стежити за дотриманням прав людини?
3. Щорічно 1 червня у світі відзначають Міжнародний день захисту дітей. Підготуйте малюнок, присвячений цьому дню.
4. **Навчальна гра.** Об’єднайтеся в невеликі групи (їх має бути парна кількість). Учасники однієї групи намагаються зобразити на аркуші паперу або за допомогою жестів і міміки одне з прав дитини, а учасники іншої — його відгадати.
5. Поясніть, як ви розумієте твердження, що права людини починаються з прав дитини.
6. Куди слід звернутися дитині для захисту своїх прав?
7. **Робота в малих групах.** Перегляньте, обговоріть та проаналізуйте перелік прав дитини. Висловіть пропозиції, якими правами їх слід доповнити. Поясніть доцільність і необхідність своїх пропозицій.
8. На основі положень Конвенції про права дитини продовжте перелік. Жодна дитина не має бути позбавлена життя, ...
9. **Робота в парах.** На основі положень Конвенції про права дитини обговоріть і визначте групу прав, які можна об’єднати під назвами: 1) «Піклуйтеся про мене»; 2) «Не знущайтеся з мене».

1. Заповніть пропуски в таблиці «Міжнародні документи, що визначають права дитини».

Рік появи документа	Назва документа
1924 р.	
1948 р.	Загальна декларація прав людини
1959 р.	
	Конвенція ООН про права дитини

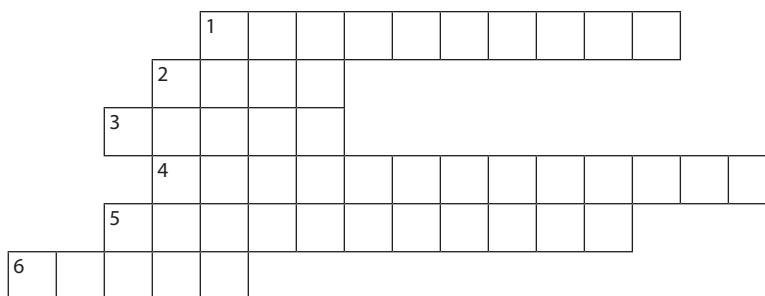
2. Кожна казка, якщо подивитися на неї трохи ширше, певним чином торкається або розкриває окремі права людини.

Доберіть нові приклади до вже зазначених. Продовжте перелік.

- 1) Право на життя: «Спляча красуня», ...
- 2) Право на гідне ставлення: «Гидке каченя», ...
- 3) Право на приватне життя: «Дюймовочка», ...
- 4) Право на свободу й особисту недоторканність: «Рапунцель», «Бременські музики», ...
- 5) Право на свободу слова: «Язиката Феська», ...
- 6) Право на рівне ставлення: «Попелюшка», ...
- 7) Право на власність: «Золота рибка», ...
- 8) Право на освіту: «Василіса Премудра», «Рікі з чубчиком», ...
- 9) Право знати свої права: «Кресало», ...
- 10) Право на свободу світогляду: «Міфи Давньої Греції», ...

3. Розв'яжіть кросворд.

- 1) У 1948 р. була прийнята ... прав людини.
- 2) Чого прагнуть люди в усьому світі?
- 3) Що є найціннішим для людини?
- 4) Ситуація, за якої особа за певною ознакою зазнає обмеження в реалізації своїх прав.
- 5) Основний документ України, у якому закріплені права, свободи та обов'язки людини.
- 6) Навчальний заклад.

4. Сформулюйте до кожного права правило поведінки.

Право	Правило поведінки
Право на життя	
Право на піклування й турботу	
Усі діти рівні у своїх правах	
Право на повноцінне харчування	
Право на відпочинок і розваги	<i>Організувати свій вільний час так, щоб було корисно, і не заважати іншим</i>
Право на освіту	
Право на отримання інформації	
Право на медичну допомогу	
Право на вільне спілкування	
Особлива турбота — дітям з інвалідністю	
Право на захист від примусової праці	
Право на захист від образ та приниження	<i>Не ображати й не принижувати інших</i>

§ 20. Протидія порушенню й замовчуванню порушенням прав людини і громадянина

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- як протидіяти дискримінації;
- про причини, прояви та наслідки насильства;
- про домашнє насильство щодо дитини;
- про булінг та протидію йому.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які ви знаєте основні права людини?
2. Чим права відрізняються від свобод?
3. У чому полягають головні відмінності прав дитини від прав людини?

1. Дискримінація та протидія їй.

- ? Чому дискримінація є небезпечною для людини та суспільства?

Ви вже знаєте, що права людини — це невід’ємні права, які має кожна людина. Проте як скористатися цими правами, як їх захистити?

В основі прав людини лежать дві основні цінності: перша — це людська гідність, а друга — рівність. Саме право рівності й забезпечує гідність людини. Усі люди мають рівні права та рівні перед законом, незважаючи на вік, стать, колір шкіри, національність, політичні та релігійні переконання, соціальний, майновий стан тощо. Рівність між людьми закріплена в усіх міжнародних документах у сфері прав людини та в Конституціях більшості держав світу.

Протилежним до поняття «рівність» є «нерівність», тобто неоднакове ставлення до людей, що належать до певної групи. Таке необґрунтоване обмеження прав і свобод людини, як ви вже знаєте, називають дискримінацією.

Дискримінація за формою буває пряма — ситуація, за якої з особою та/або групою осіб за їх певними ознаками поводяться менш прихильно, ніж з іншою особою та/або групою осіб в аналогічній ситуації. Наприклад, випадки, коли людину з іншим кольором шкіри не допускали в громадський транспорт. Проте зараз пряма дискримінація зустрічається не так часто. Більш поширеною є непряма дискримінація — це наслідок застосування нейтрально сформульованого

- ? Розгляньте малюнок і поясніть, як виникає дискримінація.

● ● ● ● Зверніть увагу ● ● ● ●

Дискримінація буває за такими ознаками:

- раса;
- колір шкіри;
- політичні переконання;
- релігійні та інші переконання;
- стать;
- вік;
- стан здоров'я;
- етнічне походження;
- соціальне походження;
- громадянство;
- сімейний стан;
- майновий стан;
- місце проживання;
- мова;
- інші ознаки, які є невід’ємними, вродженими, не залежать від особи.

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

Розглянемо приклад дискримінації. Жінка середнього віку та громадянка країни, у якій проживає, намагалася знайти роботу, однак отримувала численні відмови ще на етапі подання свого резюме. Пізніше виявилось, що незвичне ім'я, яке дали їй батьки при народженні, здавалося роботодавцям іноземним, а тому вони не бажали брати її на роботу.

У наведеному прикладі роботодавець через незвичне ім'я жінки припускав її інше етнічне походження та/або громадянство й саме з огляду на це відмовив у роботі. Цей різновид дискримінації визначається як дискримінація за припущенням, він стосується всіх ознак і заборонений законом.

Словник

Геноцид (у перекладі — «рід», «плем'я» та «вбиваю») — цілеспрямовані дії з метою знищення повністю або частково окремих груп населення або цілих народів із національних, етнічних, расових, релігійних або корисливих причин.

(тобто такого, що не стосується конкретної ознаки особи або групи осіб) правила, вимоги чи політики, що передбачає однакове ставлення, але на практиці створює менш сприятливі умови для реалізації прав певною особою або групою осіб через їхні ознаки. Такий вид дискримінації часто зустрічається, коли до людей з інвалідністю застосовуються вимоги, як до всіх інших людей.

Дискримінацією також є підбурювання до неї. Це видання вказівок, інструкцій або закликів до дискримінації щодо особи та/або групи осіб за їх певними ознаками. Злочином є й будь-яка свідомою допомога у вчиненні дій (або бездіяльності), спрямованих на виникнення дискримінації. Це пособництво в дискримінації.

Ще однією з форм дискримінації є утиск — небажана для особи та/або групи осіб поведінка, метою або наслідком якої є приниження їх людської гідності за певними ознаками або створення щодо такої особи або групи осіб напруженої, ворожої, образливої або зневажливої атмосфери. Окремим різновидом утиску є сексуальні домагання.

Формою дискримінації також є віктимізація — упереджене ставлення до людини, яка скористалася правом і протидіяла дискримінації.

Прихованим видом дискримінації є публікація дискримінаційних оголошень, реклами. Фактично це оголошення без наміру дискримінувати.

В історії людства відомий такий вид дискримінації, як **сегрегація** — дії фізичної або юридичної особи, спрямовані на об'єктивно необґрунтоване відокремлення однієї людини від інших на підставі певних ознак. Таке явище характерне, коли людям, наприклад, іншого кольору шкіри не дозволяється користуватися певними благами або перебувати там, де є представники іншої групи.

Дискримінація часто призводить до злочинів на ґрунті нетерпимості. Найтяжчим із таких злочинів є **геноцид**.

Будь-яка форма дискримінації — це порушення прав людини, із якою необхідно боротися всіма законними способами. Першочерговим є розпізнання дискримінації, її засудження, покарання винних, створення в суспільстві атмосфери несприйняття дискримінації.

У сучасній концепції прав людини застосовують принцип недискримінації, що означає не тільки рівноправне ставлення та відсутність дискримінації,

але й створення додаткових умов і середовища, де людина могла б реалізувати свої права. Наприклад, для людей з інвалідністю слід побудувати пандуси для доступу у важливі для забезпечення їхніх потреб місця та установи, оскільки в іншому разі вони не можуть реалізувати більшість своїх прав.

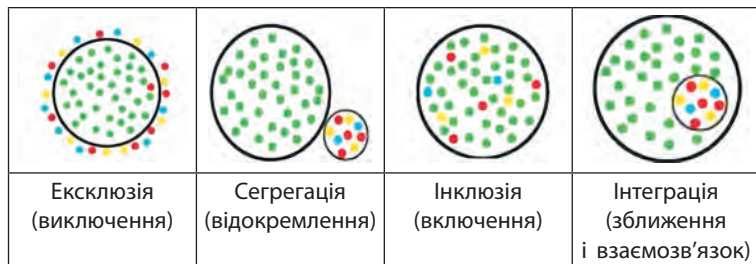
Протидією дискримінації є **толерантність** — моральна якість, що проявляється в повазі інтересів, почуттів, звичок інших людей. Це терпиме ставлення до думок, що не збігаються з власними позиціями, віруваннями, до критики, до поведінки інших. Вона передбачає захист та обґрунтування власної позиції.

Толерантність є необхідною умовою досягнення гармонії в суспільстві. Без неї неможливо досягти високих позитивних взаємовідносин на всіх рівнях особистого, соціального й політичного життя і всередині країни, і в системі міжнародних відносин.

Просуванню ідей соціальної рівності, вихованню позитивного ставлення до всіх людей без винятку сприяє **інклюзивний** підхід.

Інклюзія сприяє пошуку найкращих способів сприйняття людської різноманітності, вона навчає позитивно приймати відмінності. Такий підхід виключає будь-яку дискримінацію, що забезпечує однакове ставлення до всіх людей, але створює спеціальні умови для людей з особливими освітніми потребами.

Інклюзія проголошує цінність людини незалежно від її здібностей і досягнень, ураховує думки, почуття й потреби людини, визначає її можливості та сприяє подоланню бар'єрів, що надає рівний доступ до залучення в життя суспільства. Інклюзія базується на певних цінностях, що спрямовані долати винятки та збільшувати участь. До них належать рівність, об'єктивність і справедливість. Рівність підкреслює, що не всі є однаковими, але всі є рівноцінними. Повага до багатоманітності стосується кожної особи й означає цінувати інших і добре ставитися до них.

? Поясніть за схемою поняття «інклюзія».

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

Українському народу довелося пережити геноцид у часи Голодомору 1932—1933 рр. Жертвами цього злочину стали мільйони людей. У 1944 р. геноциду зазнав кримськотатарський народ.

Плакат, присвячений річниці Голодомору

Плакат, присвячений річниці депортації кримськотатарського народу

Словник

Інклюзія — політика і процес, що передбачає збільшення ступеня участі та отримання більших можливостей у соціальному житті й навчанні для всіх людей незалежно від фізіологічних або психологічних особливостей.

Насильство — умисний фізичний або психологічний вплив однієї особи на іншу проти її волі, що спричиняє цій особі фізичну, моральну, майнову шкоду або містить у собі загрозу заподіяння зазначеної шкоди зі злочинною метою. Такий вплив на особу здійснюється певними умисними діями. Особа, яка вчиняє насильницькі дії, усвідомлює їх характер, передбачає наслідки цих дій і бажає або свідомо допускає їх настання.

2. Жорстоке поводження з дитиною, насильство та протидія цьому.

? Чим жорстоке поводження відрізняється від насильства?

Ще одним порушенням прав дитини є жорстоке поводження. Це будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного **насильства** над дитиною, зокрема домашнього насильства, а також будь-які незаконні угоди щодо дитини, зокрема вербування, переміщення, переховування, передача або утримання дитини, вчинені з метою експлуатації шляхом обману, шантажу або уразливого стану дитини.

Жорстоке поводження з погляду порушення прав дітей можна розглядати як:

- ігнорування потреб дітей, порушення їхніх прав;
- відсутність догляду за ними (або незадовільний догляд);
- ізоляція дитини, бойкот (у дитячому колективі);
- відсутність проявів батьківської любові, доброти, чуйності;
- безвідповідальність щодо дітей;
- бездіяльність батьків щодо дитини в скрутній ситуації;
- насильство;
- брутальність, глузування, неповага до гідності, особистості дитини;
- ставлення до дитини, яке не враховує її вік: дитина просто не в змозі виконати те, що вимагають від неї батьки;
- нехтування дитиною;
- ошукування дитини.

Отже, жорстоке поводження з дітьми може бути як одномоментним, так і тривалим; як свідомим, так і неусвідомленим із боку дорослих, батьків, вихователів та інших дітей. Жорстоке поводження й ставлення можуть призвести до загибелі дитини, її емоційної або психологічної травми.

Жорстоке поводження може мати в основі цілком позитивні наміри. Трапляються випадки, коли людина, що здійснює жорстоке поводження, не усвідомлює його негативних наслідків. Як правило, жорстоке поводження з дитиною — це комплекс дій дорослих або дитячого колективу, воно не зводиться до якогось одного прояву або ознаки. Жорстоке поводження у вигляді насильства завжди здійснюється з наміром отримати певний результат.

● ● ● ● Зверніть увагу ● ● ● ●

Жорстоке поводження — поняття, ширше за насильство, оскільки воно не завжди умисне, свідоме, може не зачіпати права і свободи дітей, але може не задовольняти при цьому потреби й інтереси дітей, бути вираженим у грубій формі.

Насильство, на відміну від жорстокого поводження, — це будь-яке свідоме і навмисне (заздалегідь сплановане) застосування сили одного індивіда або групи людей проти іншого (найчастіше — беззахисних) із метою встановлення над ним влади й контролю. Результатом насильства є тілесні ушкодження, смерть, психологічна травма, відхилення в розвитку тощо (або якщо виникає висока вірогідність цього). Насильство може спостерігатися в сім'ї, у місці проживання дитини, на вулиці або в організаціях, школах, громадах, із якими дитина взаємодіє. Найчастіше люди, які вчиняють насильство, мають певні переваги (вікові, фізичні тощо), що унеможливлюють дієвий самозахист жертви.

3. Булінг та протидія йому.

? Чому булінг є небезпечним?

Одним із поширених видів насильства є булінг (цькування). Проте не кожен конфлікт, що іноді виникає у школі, є булінгом. Якщо відбувається сварка між дітьми, унаслідок якої один із її учасників впавав і вдарився — це не є булінгом. Однак у випадку, коли наявні насмішки, приниження, нецензурні висловлювання і штовхання, що мають принизливий характер і метою яких є бажання завдати шкоди, підпорядкувати інтересам кривдника, — такі дії вже вважаються булінгом і потребують відповідної реакції.

Основні відмінності булінгу від сварки або іншого конфлікту між дітьми:

- систематичність (повторюваність) діяння — вчинення різних форм насильства (фізичного, економічного, психологічного, сексуального, а також за допомогою засобів електронної комунікації) двічі й більше разів щодо однієї і тієї самої особи;
- булінг майже завжди має злий намір, коли метою дій кривдника є умисне заподіяння психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страху, тривоги, бажання підпорядкувати потерпілого своїм інтересам та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого;
- для булінгу характерна відсутність рівноваги сил — кривдник має більшу фізичну силу, вищий соціальний статус, стан здоров'я, кращу адаптованість до відносин у суспільстві, колективі тощо;
- відсутність розкаяння у кривдника.

Мотивацією до булінгу стають заздрість, помста, відчуття неприязні, прагнення відновити справед-

Словник

Булінг (від англ. *bully* — «хуліган», «задирака», «грубіян», *tobully* — «задиратися», «знущатися») — утиск, дискримінація, цькування, а також тривалий процес свідомого фізичного або психологічного жорстокого ставлення з боку однієї особи або окремої групи до іншої або інших.

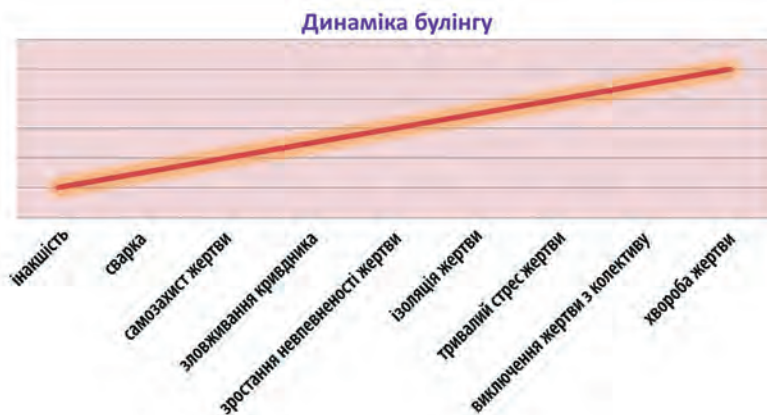

Висміювання та пліткування є одним із проявів булінгу

? Розгляньте ілюстрації. Яку ситуацію в них показано? Як ви вважаєте, чому це відносять до різновидів булінгу?

лівість; боротьба за владу; потреба підпорядкування лідерів, нейтралізації суперника, самоствердження тощо.

Булінг проявляється в таких формах: вербальний, фізичний, соціальний, а також кіберзалякування.

Найпоширенішими формами булінгу є:

- словесні образи, глузування, погрози;
- образливі жести або дії;
- залякування за допомогою слів, загрозливих інтонацій, щоб змусити жертву щось зробити або не зробити;
- ігнорування, відмова від спілкування, виключення з гри, бойкот;
- вимагання грошей, їжі, речей, умисне пошкодження особистого майна жертви;
- фізичне насильство (удари, щипки, штовхання, підніжки, викручування рук, будь-які інші дії, які завдають біль і навіть тілесні ушкодження);
- кібербулінг (приниження за допомогою мобільних телефонів та інтернету: СМС-повідомлення, електронні листи, образливі коментарі в чатах тощо), поширення чуток і пліток.

За формами булінг у навчальному закладі можна поділити на дві групи:

- 1) прояви, пов'язані переважно з активними формами приниження;
- 2) прояви, пов'язані зі свідомою ізоляцією скривджених.

Відтворити типовий портрет кривдника та жертви неможливо. Психологи фіксують увагу не стільки на індивідуальних властивостях дитини, скільки на її місці в групі. Діти, які активно не включені в групові процеси, тримаються осібно, менш товариські, як правило, частіше піддаються булінгу.

НАСЛІДКИ БУЛІНГУ

Фізичне насильство	Сексуальне насильство	Психологічне насильство
<ul style="list-style-type: none"> • Замкнутість; • страх; • безсоння; • низька самооцінка; • агресія; • погіршення здоров'я; • тривожність; • залежності; • потрапляння під вплив; • самотність; • суїцидальні настрої та інші негативні наслідки тощо 	<ul style="list-style-type: none"> • Агресивна поведінка; • прояви насильства; • скоєння правопорушення; • відторгнення колом друзів, однокласників; • байдужість до почуттів інших; • невміння спілкуватися спокійно; • сприймається оточенням як агресор; • постійне перебування в конфлікті; • непорозуміння з батьками, педагогами; • погіршення здоров'я та інші негативні наслідки тощо; • несе адміністративну відповідальність 	<ul style="list-style-type: none"> • Некомфортне оточення; • небезпечне освітнє середовище; • втрата довіри; • втягнення в ситуацію насильства; • втягнення в ситуацію булінгу; • пригнічений стан; • погіршення здоров'я та інші негативні наслідки; • почуття провини; • депресія тощо

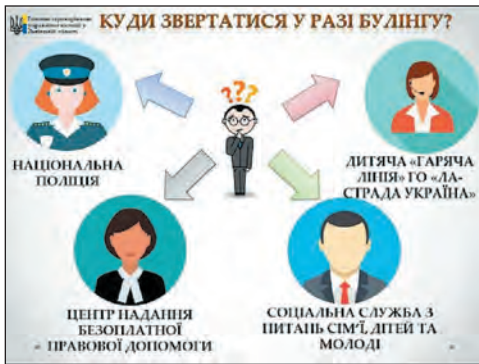
Чи погоджуєтесь ви з тим, що...

- Усі люди мають однакові права та рівні перед законом, незважаючи на вік, стать, колір шкіри, національність, політичні та релігійні переконання, соціальний, майновий стан тощо.
- Необґрунтоване обмеження прав і свобод людини називають дискримінацією.
- Дискримінація часто призводить до злочинів на ґрунті нетерпимості. Найтяжчий із таких злочинів — геноцид.
- Із дискримінацією необхідно боротися всіма законними способами. Першочерговим є її розпізнання, за судження, покарання винних, створення в суспільстві атмосфери її несприйняття.
- Формою протидії дискримінації є толерантність. Вона забезпечує гармонію в суспільстві. А інклюзія сприяє прийняттю людського різноманіття.

● ● ● ● Зверніть увагу ● ● ● ●

Адміністративна відповідальність за булінг учасника освітнього процесу визначається статтею 173 Кодексу України про адміністративні правопорушення.

- Якщо вік порушника 16 років і більше: штраф від 50 до 200 мінімумів доходів громадян (від 850 до 3400 грн).
- Якщо вік порушника до 16 років, відповідальність несуть його батьки або особи, які їх замінюють, а саме: штраф від 50 до 200 мінімумів доходів громадян (від 850 до 3400 грн); громадські роботи.

Плакат, що пояснює порядок дій у разі ситуації булінгу

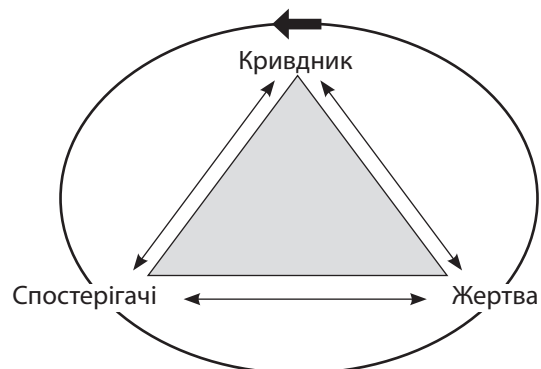

Плакат, що закликає до боротьби проти булінгу

- Найтяжчим порушенням прав людини є жорстоке поводження з дитиною. Воно може відбуватися у вигляді насильства.
- Одним із поширених видів насильства є булінг.

Запитання і завдання

1. Чому в сучасній концепції прав людини застосовують принцип недискримінації?
2. У яких сферах життя, на вашу думку, найчастіше проявляється дискримінація?
3. **Робота в парах.** Обговоріть і продовжте речення. Щоб бути толерантним(-ою), слід:
  - 1) усвідомлювати, що всі люди різні;
  - 2) навчитися сприймати людей такими, як вони є, не намагатися змінити те, що нам у них не подобається;
  - 3) цінувати кожну людину як особистість, поважати її думки, почуття, переконання незалежно від того, чи збігаються вони з нашими;
  - 4) зберігати власну гідність і за будь-яких обставин залишатися собою; ...
4. Чим зумовлена необхідність толерантності в наш час?
5. Продовжте речення. Інклюзія — це прояв...
6. Чим відрізняються між собою жорстоке поводження та насильство?
7. Що таке булінг? Як можна розпізнати, що та чи інша ситуація є булінгом? За якими проявами ви це визначили?
8. Хто може потерпати від булінгу?
9. **Робота в малих групах.** За допомогою схеми обговоріть і визначте, хто є сторонами булінгу і які між ними взаємовідносини.

10. Які існують види булінгу?
11. Які можуть бути наслідки булінгу для дитини?
12. **Колективне обговорення.** Які ви можете дати рекомендації щодо того, як уникнути або протидіяти булінгу в школі?

1. Дайте визначення понять і термінів.

Насильство — .....

.....

.....

.....

Жорстоке поводження з дитиною — .....

.....

.....

.....

Булінг (цькування) — .....

.....

.....

.....

Дискримінація — .....

.....

.....

.....

2. Прочитайте ситуації та визначте види дискримінації.

1) В оголошенні про прийняття на роботу написано: «На посаду секретарки запрошую жінку до 30 років із київською реєстрацією».

.....

.....

.....

2) Лікар А. відмовився надавати медичну консультацію пані О., оскільки остання має темний колір шкіри.

.....

.....

.....

3) Охоронець супермаркету не впустив до магазину двох жінок, зовні схожих на ромок.

.....

.....

.....

4) Лабораторія аналізів «І» відмовила Михайлу в заборі крові через його ВІЛ-позитивний статус.

.....

.....

.....

5) Правила видання перепусток у бізнес-центр «А» зазначають, що на фотографії на перепустці має бути знімок відкритого обличчя людини, щоб було видно волосся.

.....

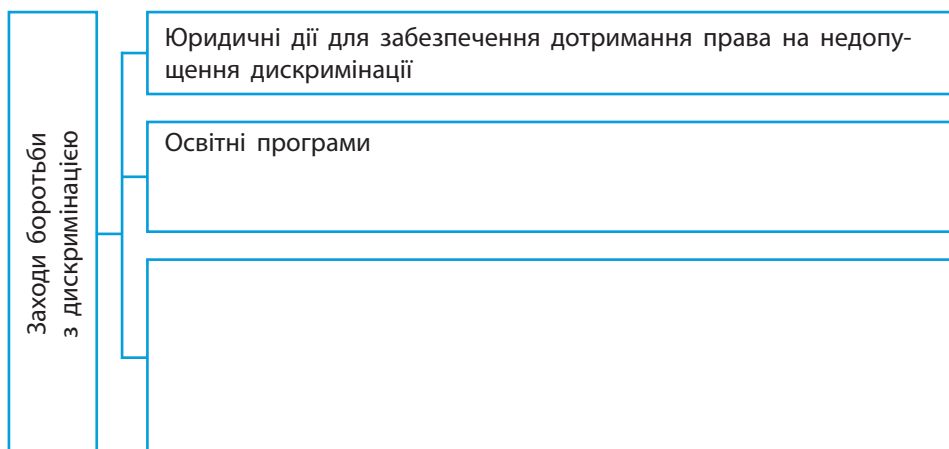
.....

6) Директор фірми «І» насміхається з прибиральника Івана. Він постійно говорить, що робота прибиральника принизлива для «справжніх чоловіків», а інколи навіть навмисно викидає сміття поза кошик. Інші співробітники фірми згодом також почали глузувати з Івана. Іван неодноразово скаржився до відділу кадрів на вороже ставлення, але його скарги ігнорують.

.....

.....

3. Заповніть пропуски в схемі.

4. Заповніть пропуски в таблиці «Ознаки толерантної та нетолерантної особистості».

Толерантна особистість	Нетолерантна особистість
	Нерозуміння
	Ігнорування
Бажання будь-що робити разом	
Розуміння і сприйняття	
	Висловлювання зневаги
Допитливість	
	Байдужість
Довіра	
	Невмотивована агресія

5. Установіть відповідність між описами ситуацій і видами булінгу.

1	2	3	4

- 1 Хлопець, 12 років. Останнім часом його постійно ображають у класному колективі. У нього відбирають гроші, які дає йому мати, та змушують кожного дня просити в неї гроші. Хлопець дуже боїться про це розповісти, оскільки старші діти йому сказали, якщо він комусь про це скаже, то вони його поб'ють
- 2 Підлітки повсякчас очікують школяра на подвір'ї закладу освіти та б'ють через завісоки, на їхню думку, успіхи в навчанні
- 3 Група дівчаток у класі обговорює вечірку у вихідні та обмінюється фотографіями, не звертаючи при цьому уваги на одну дівчинку, яку діти вирішили не запрошувати, вдаючи, що її не існує. Таке ігнорування повторюється щоразу
- 4 Ольга поділилася зі своєю подругою Мариною паролем від свого облікового запису в соціальній мережі. Марина періодично використовувала цей пароль для входу в акаунт і переглядала особисті повідомлення подруги. Одного разу вона побачила там негативний коментар щодо себе. У відповідь дівчина під виглядом своєї подруги відправила неприємні повідомлення багатьом її друзям

- А Страх
- Б Вимагання
- В Кібербулінг
- Г Фізичне насильство
- Д Бойкот

6. Жорстоке поводження з погляду порушення прав дитини можна розглядати як:

- 1) .....
- 2) .....
- 3) .....
- 4) .....
- 5) .....
- 6) .....

7) .....

8) .....

9) .....

10) .....

11) .....

12) .....

7. Які види булінгу призвели до наслідків, наведених у розповідях?

1) Сергій, 12 років: «Я став більш замкнутим і тепер боюся виходити з дому».

2) Аліна, 13 років: «Мені постійно здається, що мене обговорюють, гноблять, сміються, коротше, у мене самооцінка нижче плінтуса. Через це я досить часто хочу плакати в школі, я намагаюся бути зухвалою, щоб мене не чіпали, але в мене не виходить, це все мене нервує».

8. Виберіть три правильні відповіді.

--	--	--

Які з наведених ознак є типовими для булінгу?

1 наявність сторін кривдник—жертва—спостерігачі

2 систематичність (повторюваність) діяння

3 відбувається лише між здобувачами освіти

4 дії або бездіяльність кривдника, наслідком яких є заподіяння психічної та/або фізичної шкоди

5 приниження, страх, тривога, підпорядкування жертви інтересам кривдника та/або спричинення соціальної ізоляції жертви

6 відбувається за межами школи

7 відбувається лише за допомогою електронних технічних засобів

§ 21. Демократія: принципи та механізми

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- що таке демократія;
- якими є принципи та механізми демократії.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке суспільство?
2. Як формуються правила поведінки?

1. Поняття демократії.

? Що привабливе для людей в ідеях демократії?

Життя в суспільстві потребує узгодження інтересів всіх його членів. Один із таких способів, які людство виробило впродовж віків, отримав назву **демократія**. Ця назва походить від грецьких слів *demos* («народ») і *kratos* («влада»). Отже, демократію можна розуміти як «владу народу»: спосіб правління, який залежить від волі народу, або правління від імені всього народу, що відповідає його волі. Держави, у яких сформувалася така форма правління, називають **демократичними**.

Ідеї демократії привабливі для народу завдяки тому, що ніхто не зобов'язаний підкорятися правилам, які нав'язані іншими людьми. Народ повинен мати можливість контролювати свою власну долю. Також у кожної людини мають бути однакові можливості впливати на рішення, що стосуються всього суспільства.

Проте як це втілити в життя? Як має функціонувати механізм прийняття рішень? Як урахувати суперечливі погляди?

Цей політичний лад ґрунтується на колективному прийнятті рішень, де всі, хто бере участь у процесі, мають рівний вплив на його результат. Демократія пропонує простий механізм — це правління більшості. Однак це означає, що інтереси деяких людей так ніколи й не будуть представлені. Більш прийнятний підхід — коли рішення приймаються шляхом згоди (консенсусу).

Демократія не виникає миттєво і її не можна побудувати за рік. Її формування — це кропітка й тривала робота.

Словник

Демократія — форма політичної організації суспільства, що характеризується участю народу в управлінні державою.

Влада — здатність примушувати і впливати незалежно від бажань інших. За демократії народна більшість володіє цими ознаками, і саме вона є джерелом влади.

Демократична держава — держава, заснована на здійсненні народовладдя шляхом забезпечення прав громадян, їх рівної участі у формуванні державної влади та контролю за її діяльністю.

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

15 вересня відзначають Міжнародний день демократії. Його було проголошено Генеральною асамблеєю ООН у грудні 2007 р.

Норвегія

Ісландія

Швеція

Нова Зеландія

Прапори сучасних демократичних держав

Словник

Опозиція — об'єднання громадян, які можуть вільно висловлюватися та вказувати на недоліки влади.

2. Принципи демократичної держави.

? На яких основних принципах базується демократична держава?

У наш час існують стільки ж різних форм демократії, скільки є демократичних держав у світі. Немає двох абсолютно однакових демократичних держав. Проте існують єдині демократичні принципи: поділ влади, вибори основних органів державної влади, плюралізм (багатоманітність), гласність, незалежний контроль, рівність тощо.

Принцип поділу влади в державі передбачає її поділ на три гілки: законодавчу (та, що створює закони), виконавчу (яка втілює в життя закони, управляє суспільством) і судову (яка забезпечує справедливість). Умовою ефективної діяльності такої влади є встановлення оптимальних відносин між різними її гілками та органами влади. При цьому жодна гілка влади не має зазнавати обмеження або переважати над іншими гілками. За таких умов жодна гілка влади не спроможна піднятися над іншими та взяти повний контроль над державною владою.

Принцип виборності основних органів державної влади передбачає, що всі особи, які перебувають при владі, мають бути відповідальними перед своїми виборцями і періодично через чітко встановлений час переобиратися. У різних державах термін переобрання коливається від одного до десяти років. Переобрання відбувається шляхом проведення вільних, конкурентних виборів.

Принцип плюралізму (багатоманітності) виключає одноосібну владу однієї особи або групи осіб та проголошує ідею широкого вибору в усіх сферах суспільного життя. Усі мають рівні правові можливості боротися за виборців і своє представництво в органах державної влади.

Принцип гласності передбачає вільний доступ преси й громадськості до інформації про діяльність органів влади, громадських організацій тощо.

Принцип рівності передбачає рівність усіх перед законом незалежно від соціального й матеріального становища.

Принцип ухвалення рішень більшістю з урахуванням прав меншості гарантує, що те чи інше рішення приймається на основі думки більшості, але при цьому меншість може створити **опозицію**.

Принцип незалежного контролю здійснюється громадськими об'єднаннями, самими громадянами

Віче. Художник В. Васнецов

самостійно або разом з органами державного контролю за діяльністю державних структур.

3. Пряма і представницька демократія.

? Які переваги та недоліки має пряма демократія?

Розвиток демократії веде до економічного зростання та добробуту суспільства. Розрізняють пряму і представницьку (непряму, або опосередковану) демократію.

Із давніх-давен важливі рішення люди приймали на загальних зборах чоловіків. Згодом така практика стала основою для формування моделі демократії, яка була створена в V ст. до н. е. в Афінах. Афіньська демократія була формою прямої демократії. Сам народ зустрічався, обговорював важливі питання життя суспільства, а потім приймав та виконував ці рішення. Така система була можливою тому, що населення Афін було порівняно невеликим і всі, хто мав право приймати рішення, а це чоловіки-громадяни, могли зібратися на площі міста. Рішення приймалися голосуванням більшості. Жінки, раби, іноземці, діти не мали права брати участь у народних зборах.

Народні збори були важливими і за часів Русі-України. Народні збори — віче — іноді могли усунути від влади навіть князя.

Метод прямої демократії важко застосувати на великій території або використовувати для вирішення складних питань, оскільки голосувальники не завжди мають необхідний досвід або кваліфікацію.

Такий недолік прямої демократії зумовив появу представницької демократії. А пряма демократія

Голосування на народних зборах в Афінах. Сучасний малюнок

? Розгляньте малюнок. Хто бере участь у народних зборах? Як відбувається голосування: таємно чи відкрито?

стала лише складовим елементом організації системи управління демократичною державою.

За представницькою демократією інтереси народу представляють обрані представники (депутати). Справедлива система виборів є ключовою, щоб обранці стали справжніми виразниками волі народу. Як визначити, що вибори є справедливими? Перш за все вони мають бути загальними, тобто коли всі громадяни наділені правом обирати й бути обраними.

Тривалий час різні категорії громадян не мали такого права, зокрема жінки. Боротьба за це право була довгою. Нова Зеландія стала першою країною у світі, яка в 1893 р. запровадила загальне виборче право, хоча й там жінкам право висувати свою кандидатуру в парламент було надано лише в 1919 р. Багато країн спочатку надали жінкам право голосу, а лише через кілька років дозволили їм висувати свої кандидатури на виборні посади. В Україні право обирати й бути обраними жінки отримали в 1918 р., а в Саудівській Аравії право голосу на виборах жінкам надали лише у 2011 р.

Важливим елементом виборів є таємність голосування, щоб людина могла вільно зробити свій вибір, не боячись переслідувань.

Також важливою характеристикою виборів є те, що громадяни мають подавати свій голос безпосередньо за того кандидата, який обирається (щоб не існувало підміни представників). Такі вибори називають прямими.

Проте навіть найбільш справедливі вибори не захищають від того, що обранці народу іноді відриваються від народу, забуваючи, чиї інтереси вони мають представляти. Можливі ситуації, коли обранці діють в інтересах лише незначної групи людей.

Ще одним недоліком демократії є те, що народною думкою за допомогою емоцій або обману можна маніпулювати. Це призводить до обрання негідних представників або прийняття законів, що шкодять суспільству.

Учасниці руху за права жінок Енні Кінні та Крістабель Панкгерст (дочка Е. Панкгерст) із плакатом «Право голосу жінкам». 1912 р.

● ● ● ● ● ● Джерела повідомляють ● ● ● ● ● ●

Із постанови Європейського суду у справі Джона Герста проти Великої Британії

...виборче право є правом, а не привілеєм. ...Будь-яке відхилення від принципу загального виборчого права може підірвати демократичну дієвість законодавчої влади, обраної таким способом, а також ефективність тих законів, які вони приймають.

? Чому Європейський суд вважає, що загальне виборче право є запорукою демократії?

Щоб уникнути таких ситуацій, у демократичних державах існує ціла система запобіжних заходів. Важливими є контроль із боку громадськості за діяльністю депутатів, система відклику депутатів та їх політичної відповідальності.

Однак демократія — це набагато більше, ніж просто участь у виборах, і є безліч інших способів брати участь у політичному житті та управлінні країною. Дійсно, ефективне функціонування демократії залежить від звичайних людей, які якомога більше використовують ці та інші засоби. Якщо ж люди лише голосують раз на чотири або п'ять років (або взагалі не голосують) і більше нічого не роблять, то не можна сказати, що правління в країні здійснює народ. Таку систему важко назвати демократією.

Демократія буде неповною без ретельного дотримання прав людини. Тому в демократичних державах існує право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників. Також демократія неможлива без таких прав:

- **Свобода думки, совісті та релігії.** Це одне з перших прав, які мають найважливіше значення в демократії: людям необхідно мати можливість вільно думати, дотримуватися будь-яких поглядів, що важливі для них, при цьому не піддаючись за це покаранню.
- **Свобода вираження поглядів.** Важливо не тільки мати можливість думати те, що ви хочете, але і привселюдно висловлювати свою думку незалежно від того, якою вона може бути.
- **Свобода мирних зібрань та асоціацій.** Це право дозволяє вам обговорювати ідеї з іншими людьми, які цього побажають, створювати групи за інтересами або збиратися для того, щоб висловити протест проти тих рішень, із якими ви не згодні. Можливо, така діяльність часто незручна для урядів. Проте надзвичайно важливо, щоб різні точки зору ставали відомі та враховувалися.

Це лише три права людини, які нерозривно пов'язані з ідеєю демократії, але будь-яке порушення інших прав людини також вплине на те, якою мірою люди можуть брати участь в управлінні державою. Тяжке матеріальне становище, погане здоров'я або відсутність житла — усе це може створити перешкоди для реального волевиявлення виборців.

Тому боротьба за демократію є боротьбою і проти соціальної несправедливості.

Голосування на виборах в Україні не обов'язкове, але є одним зі способів долучитися до розбудови демократії

Кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії

Ознаки демократії

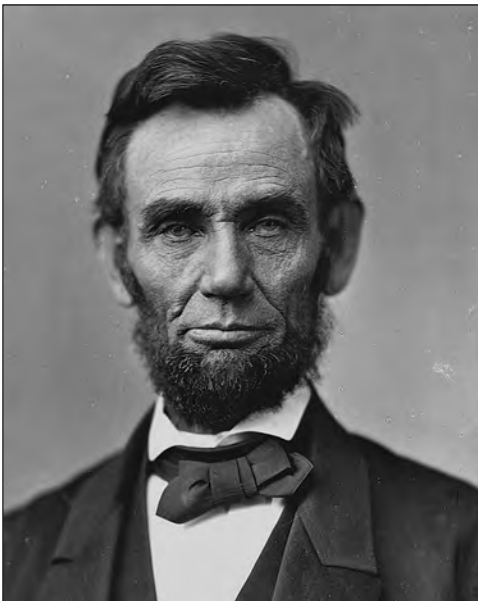
Суверенітет народу (джерело влади — народ)	Періодична виборність основних органів держави
Рівність усіх перед законом	Захист права окремих осіб та меншості
Розподіл влади	Гарантія прав і свобод громадян
Політичний плюралізм	Гласність у діяльності державних органів

Чи погоджуєтесь ви з тим, що...

- Демократія — це форма управління, яка передбачає участь у ньому всього народу.
- Демократія базується на певних принципах: поділ влади, вибори основних органів державної влади, плюралізм (багатоманітність), гласність, незалежний контроль більшості тощо.
- Демократія передбачає чесні й справедливі вибори, які мають бути загальними, прямими, відбуватися шляхом таємного голосування.
- Протягом історії людства сформувалися дві форми демократії: пряма й представницька.
- Демократія неможлива без таких прав: свобода думки, совісті та релігії, свобода виражати погляди, свобода мирних зібрань та асоціацій.

Запитання і завдання

1. **Колективне обговорення.** Поясніть, як ви розумієте поняття «демократія». Що є головним у розумінні демократії?
2. На яких принципах побудована сучасна демократія? Скільки існує форм демократії?
3. За допомогою додаткових джерел визначте обов'язки громадян України перед своєю державою.
4. Які принципи забезпечують справедливість виборів?
5. **Робота в парах.** 16-й президент США Авраам Лінкольн характеризує демократію як «владу народу, створену народом і для народу». Обговоріть і поясніть ці три ознаки.
6. **Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте, якими є переваги та недоліки прийняття рішень шляхом консенсусу порівняно з правлінням більшості. Чи буде демократичним рішення, якщо більшість проголосує за позбавлення меншості певних прав?
7. Чому демократія неможлива без свободи думки, совісті та релігії, свободи виражати погляди й свободи мирних зібрань та асоціацій?

Авраам Лінкольн, що сформулював основні цілі демократії

1. Ідея демократії приваблива для народу завдяки тому, що

1) .....

2) .....

2. Демократична держава — це .....

.....

3. Заповніть таблицю «Основні принципи демократії».

Принцип	Характеристика
Принцип поділу влади	....
Принцип виборності основних органів державної влади	....
Принцип плюралізму	....
Принцип гласності	....
Принцип рівності	....
Принцип ухвалення рішень більшістю з урахуванням прав меншості	....
Принцип незалежного контролю	....

4. Заповніть пропуски в порівняльній таблиці «Форми демократії».

Запитання для порівняння	Пряма демократія	Представницька демократія
	Виникла раніше	
Переваги		
Недоліки		

5. Демократія неможлива без таких прав:

1) .....

.....

2) .....

.....

3) .....

.....

Поясніть чому.

.....

.....

.....

.....

Практичне заняття за розділом VI. Права людини і громадянина. Демократія

Мета: спираючись на знання, отримані впродовж опрацювання розділу, розвивати практичні вміння із систематизації матеріалу, роботи з аналізу інформації.

Завдання для підготовки до заняття

1. Підготувати презентацію за темою «Права дитини та їх захист».
2. Повторити основні права людини, дитини, громадянина.

Пригадайте

1. Назвіть міжнародні документи, що стосуються прав і свобод людини.
2. Чому права дитини захищені окремим міжнародним документом?
3. У якому документі нашої держави визначено права і свободи громадян України?

ХІД РОБОТИ

I. Робота в малих групах

Учні та учениці у складі малих груп переглядають презентації та визначають ту, яка найповніше висвітлила тему.

II. Навчальна гра

Учні та учениці об'єднуються у дві команди. Кожна отримує завдання: визначити, які права людини порушено в зазначених ситуаціях. Після обговорення в групах учні та учениці презентують свої висновки всім присутнім. Команда, яка першою виконає завдання правильно, перемагає.

Ситуації

1. Водій автомобіля збив пішохода. Від отриманих травм останній помер у лікарні.
2. У літньому таборі відпочинку старшокласники після вечері заходили до кімнат, де проживали діти молодшого віку, і змушували їх віджиматися, погрожуючи в разі невиконання фізичною розправою.

3. Двох неповнолітніх затримала поліція. У відділенні поліції їм не повідомили причини затримання.
4. 16-річний Андрій вирішив поїхати в Польщу за запрошенням свого друга. Проте йому відмовили у видачі закордонного паспорта.
5. Громадянка К. після закінчення університету тривалий час не могла знайти роботу за фахом і за порадою друзів вирішила розпочати власну справу, відкривши магазин.
6. Громадянка С. працює на великому заводі. У зв'язку зі складним економічним становищем уже три місяці їй не виплачують заробітну плату.
7. За рішенням міської ради громадянину П. (89 років, має інвалідність, пересувається на візку) було надано нову квартиру на першому поверсі.
8. Громадяни, постраждалі внаслідок Чорнобильської катастрофи, отримують від держави компенсації та пільги через втрату здоров'я.

III. Підсумки заняття

Спільне формулювання висновків про те, як практичне заняття сприяло поглибленню знань та уявлень про розглянуту тему.

Визначення, що необхідно знати дітям, щоб уміти захищати свої права.

Узагальнення за розділом VI. Права людини і громадянина. Демократія

---

1. Проведіть конкурс знавців термінів і понять. Для перемоги в ньому необхідно навести найбільшу кількість правильних визначень.

Орієнтовний перелік термінів і понять: права людини, права дитини, громадянин, булінг, насильство, жорстоке поводження, дискримінація, рівність, домашнє насильство, демократія, демократична держава, пряма демократія, представницька демократія, опозиція.

2. **Навчальна гра «Передай іншому(-ій)».** Учні та учениці об'єднуються у дві групи. Одна називає права людини, інша — права дитини. Кожен(-на) учень/учениця групи по черзі називає по одному з прав людини або дитини. Команда, яка правильно назве максимальну кількість, перемагає.

3. **Навчальна гра «Ситуація».** Учні та учениці об'єднуються в чотири групи. Кожна група отримує картку із завданням-ситуацією. Слід вибрати свій варіант розв'язання ситуації та обґрунтувати його.

Ситуація 1. Ви запізнилися на урок і вчитель/вчителька не пускає вас до класу. Що ви зробите?

- 1) Підете гуляти по школі.
- 2) Звернетесь до директора зі скаргою на вчителя/вчительку.
- 3) Вибачитесь та попросите дозволу сісти на своє місце.
- 4) Нагрубите вчителю/вчительці та нахабно сядете на своє місце.

Ситуація 2. Ви їхали на велосипеді й зачепили маленьку дівчинку, яка впала. Що ви зробите?

- 1) Зупинитесь та нагромаєте на неї, щоб не плуталася під колесами, а гуляла на дитячому майданчику.
- 2) Зупинитесь, піднімете дівчинку і поїдете собі далі.
- 3) Зупинитесь, піднімете дівчинку і відведете її додому.
- 4) Натиснете на педалі й хутко поїдете далі, сподіваючись на те, що мале дівча вас не запам'ятає.

Ситуація 3. Ви випадково побачили, як хтось з учнів школи нишпорить по чужих кишенях. Що ви зробите?

- 1) Покликаєте друзів і разом відведете порушника до директора школи.
- 2) Повідомите про це вчителів, адміністрацію школи.
- 3) Спробуєте власноруч затримати злодія та повернути все знайдене в нього на місці.
- 4) Перевірите кишені злодія й заберете собі все, що знайдете.

Ситуація 4. До школи прийшов новий учень з інвалідністю. Як ви зустрінете його у своєму класі?

- 1) Зустрінете привітно, як і всіх новеньких.
  - 2) Відмовитеся з ним спілкуватися.
  - 3) Спілкуватиметеся в окремих випадках або з умовою.
4. Зобразіть права дитини у вигляді піктограм.
- Усі діти мають право вільно висловлювати свою думку.
  - Усі діти мають право на відпочинок і дозвілля.
  - Усі діти мають право на повноцінне харчування.
  - Усі діти мають право на здобуття освіти.
  - Усі діти мають право на отримання медичної допомоги.
5. Заповніть пропуски в текстах.

Права дитини, визнані Конвенцією ООН, можуть бути поділені на п'ять груп згідно з традиційною класифікацією прав людини: ...

Головними правами людини, що забезпечують її життя, цінність її особи, свободу, недоторканність, правовий захист, є громадянські або особисті права. Громадянські права не надаються державою, а лише охороняються та гарантуються нею.

Серед громадянських прав, закріплених у Конвенції, можна виділити: ...

6. Яка з ознак демократії міститься в її назві?
- А народовладдя
  - Б гласність
  - В поділ влади
  - Г плюралізм

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом VI. Права людини і громадянина. Демократія

Завдання з вибором однієї правильної відповіді

1. Термін «демократія» з грецької мови перекладається як
А народовладдя.   Б вільні вибори.
В рівність.   Г представництво.
2. Звідки походять права людини?
А надаються державою
Б належать людині від народження
В визначаються міжнародними угодами
Г їх визначає сама людина
3. Який документ про права дітей у 1989 р. затвердила ООН?
А Декларація прав дитини
Б Конвенція про права дитини
В Резолюція про охорону дитинства
Г Дитяча Конституція
4. До якої категорії належить наведений перелік понять?
Поділ влади, гласність, плюралізм, рівність, гарантованість демократичних прав.
А ознаки демократії
Б демократичні процедури
В демократичні інститути
Г принципи демократії
5. Що таке рівноправність?
А рівність перед законом
Б поділ влади
В рівний розподіл доходів серед населення
Г рівні права чоловіків і жінок
6. Дитина — це особа віком до
А 14 років.   Б 16 років.
В 18 років.   Г 21 року.
7. В основі прав людини лежать дві основні цінності: перша — це людська гідність, а друга —
А рівність.   Б справедливість.
В свобода.   Г повага.
8. Необґрунтоване обмеження прав і свобод, яке проявляється в неоднаковому ставленні до людей, — це
А дискримінація.   Б толерантність.
В терпимість.   Г лояльність.

9. Найтяжчий злочин на ґрунті нетерпимості — це
 А геноцид.   Б війна.
 В булінг.   Г агресія.
10. Закінчіть речення. Бути толерантним — це означає
 А бути терпимим до оточення.
 Б поважати людей, їхні думки, релігію.
 В сприймати інших такими, якими вони є.
 Г розуміти різноманіття культур у світі.
11. Скільки може існувати форм демократії?
 А одна   Б дві
 В три   Г стільки, скільки є держав
12. Як називається Основний Закон України, у яко-
 му закріплені права людини і громадянина?
 А Декларація прав дитини
 Б Конвенція про права дитини
 В Конституція України
 Г Маніфест прав

Завдання на встановлення відповідності

13. Установіть відповідність між видами прав і сво-
 бод дитини та прикладами.
1 Громадянські права	А Свобода думки
2 Політичні права	Б Захист від експлуа- тації
3 Економічні права	В Право на гру
4 Специфічні права	Г Право на життя
	Д Право на освіту

Завдання на встановлення правильної послідовності

14. Установіть послідовність ухвалення міжнародних
 документів, які визначають права дитини.
 А Женевська декларація прав дитини
 Б Загальна декларація прав людини
 В Декларація прав дитини
 Г Конвенція ООН про права дитини

Завдання з короткою відповіддю множинного вибору

15. Які принципи роблять вибори найбільш справед-
 ливими (виберіть три правильні відповіді)?
- 1 усунення від виборів небажаних осіб
  - 2 загальність і рівність
  - 3 право передачі свого голосу іншому
  - 4 прямі вибори
  - 5 відкрите голосування
  - 6 вибіркоче голосування
  - 7 таємне голосування

Плани-схеми для різних форм роботи

Як працювати з параграфом підручника

1. Прочитайте параграф, щоб скласти загальне уявлення про його зміст.
2. Розгляньте ілюстрації і прочитайте підписи до них. З'ясуйте значення слів і термінів, які ви не зрозуміли. Зверніть особливу увагу на виділені слова.
3. Складіть розгорнутий план до параграфа — він полегшить підготовку до уроку.
4. Спробуйте пов'язати матеріал параграфа з інформацією, яку ви отримали на уроці.
5. Якщо в тексті є посилання на зміст уже вивчених параграфів, перегляньте їх.
6. Поясніть висновки до параграфа, використовуючи його зміст.
7. Якщо після опрацювання параграфа у вас виникли запитання або ви не згодні з наведеним тлумаченням деяких понять, оцінкою явищ тощо, зверніться до додаткових джерел.
8. Для того щоб зрозуміти, чи добре ви засвоїли матеріал параграфа, спробуйте викласти його зміст, не користуючись підручником. Можна переказувати параграф, спершу спираючись на складений план, а потім без нього.
9. Підготуйте відповіді на запитання до параграфа та виконайте завдання.

Робота з підручником

Як працювати з поняттям

1. Уважно прочитайте формулювання поняття.
2. Якщо воно містить терміни й слова, у значенні яких ви не впевнені, то з'ясуйте його за відповідними словниками (тлумачними, іншомовних слів, спеціальними тощо).
3. Порівняйте формулювання, яке ви аналізуєте, з іншими визначеннями цього поняття.
4. Перекажіть визначення поняття своїми словами. Поміркуйте над тим, чи змінить ваше визначення зміст поняття.

Робота в парі

Робота в малій групі

ОЦІНОЧНИЙ ЛИСТ РОБОТИ В ГРУПІ

Кожна позиція оцінюється від 0 до 2 балів.

№ з/п	Критерії оцінювання	Бали
1	Ви брали активну участь у роботі групи	
2	Ви вносили вдалі пропозиції, які врахувала група	
3	Ви надавали підтримку іншим членам групи, заохочуючи їх до роботи	
4	Ви висунули нову ідею, що сподобалася та була оцінена іншими	
5	Ви вдало узагальнювали думки інших і просували роботу групи вперед	
6	Ви доповідали класу про результати спільної роботи	

Як працювати в парах

1. Оберіть партнера/партнерку.
2. З'ясуйте зміст завдання, яке вам необхідно виконати. У разі його нерозуміння порадьтеся в парі або зверніться по допомогу до вчителя/вчительки.
3. Опрацюйте матеріал, запропонований для виконання завдання.
4. Обговоріть із партнером свої думки щодо виконання завдання. Не перебивайте одне одного. Не намагайтеся нав'язати свою точку зору партнеру. Якщо ви не розумієте його думку, попросіть її пояснити.
5. За результатами обговорення презентуйте спільне рішення.

Як працювати в малих групах

1. Сформууйте групу та розподіліть повноваження. Виберіть того, хто інформуватиме аудиторію про результати роботи групи.
2. Ознайомтеся із завданням, яке вам необхідно виконати.
3. Відповідно до повноважень, розподілених між членами групи, виконайте завдання. Не забувайте про дотримання поваги до думок інших і взаємну відповідальність за роботу групи.
4. Ознайомте аудиторію з результатами виконання завдання. За наявності різних точок зору повідомте про них.
5. Заповніть оціночний лист роботи в групі.

Як підготувати навчальний проєкт

Проект — це будь-яка самостійна справа, яка передбачає:

- 1) оригінальний задум (мету);
- 2) виконання роботи за певний проміжок часу;
- 3) конкретний результат, що демонструється (предмет, зроблений своїми руками; захід, підготовлений самостійно; вирішення суспільно важливої проблеми; результат самостійних досліджень тощо).

Правила проєктної діяльності

- 1) Кожен може розпочати власний проєкт.
- 2) Кожен може об'єднатися з іншими під час роботи над проєктом.
- 3) Кожен може вийти з проєкту, якщо при цьому він не підводить інших.
- 4) Кожен може не брати участь у жодному проєкті.

Як проводити дискусію

Дискусія — обговорення будь-якого суперечливого питання, проблеми, у процесі якого стикаються різні, часто протилежні точки зору.

1. Під час дискусії дотримуйтеся правил:
  - 1) Необхідно критикувати ідеї, а не людей, які їх висловлюють.
  - 2) Мета дискусії полягає не в тому, щоб визначити переможця, а в тому, щоб дійти згоди.
  - 3) Усі учасники дискусії мають бути залучені до обговорення.
  - 4) Кожен має рівні право й можливість висловити свою думку.
  - 5) Виступи мають відбуватися організовано за дозволом учителя/вчительки.
  - 6) Будь-яка точка зору підлягає обговоренню та не може відкидатися без нього.
  - 7) Упродовж дискусії її учасники під впливом фактів та аргументів можуть змінювати свою позицію.
  - 8) Під час дискусії необхідно підбивати проміжні й остаточні підсумки.
2. Перш ніж виступати, чітко визначте, якою є ваша позиція. Переконайтеся, що ви розумієте сутність проблеми, яка обговорюється.
3. Якщо ви хочете щось зауважити на виступ того чи іншого учасника дискусії, спочатку уважно дослухайте його та лише після цього висловлюйте свою точку зору.
4. Пам'ятайте, що найкращим способом доказу або спростування є досконала логіка, беззаперечні факти та аргументи. Висловлюйтеся чітко й зрозуміло.
5. Сперечайтесь чесно й відверто, не намагаючись викривити висловлювання інших учасників дискусії. Не використовуйте образливих слів ні щодо них, ні щодо їхньої позиції.
6. Якщо під час дискусії було доведено хибність вашої позиції, визнайте це.
7. Завершуючи свій виступ, підбийте підсумки та сформулюйте висновки.

У разі виникнення труднощів під час роботи зверніться по допомогу до вчителя/вчительки

Проведення дискусії

Навчальне видання
ГІСЕМ Олександр Володимирович
МАРТИНЮК Олександр Олександрович

ВСТУП ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

5 клас

Навчальний посібник

Редактор *С. С. Павлюченко*
Технічний редактор *А. В. Пліско*

Регіональні представництва
видавництва «Ранок»:

З питань придбання продукції
видавництва «Ранок» звертатися за тел.:
у Харкові – (057) 727-70-80;
Києві – (067) 449-39-65, (093) 177-05-04;
Вінниці – (067) 534-51-62;
Дніпрі – (067) 635-19-85;

Г1575004У. Підписано до друку
21.12.2021.
Формат 84×108/16. Папір офсетний.
Гарнітура Шкільна.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 11,76.
ТОВ Видавництво «Ранок»,
вул. Космічна, буд. 21А, Харків, 61145.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7548 від 16.12.2021.
Для листів: вул. Космічна, 21а,
Харків, 61145.
E-mail: office@ranok.com.ua
Тел. (057) 701-11-22,
З питань реалізації: (057) 727-70-80.
E-mail: commerce@ranok.com.ua

Київ – тел. (073) 680-33-55,
e-mail: office.kyiv@ranok.com.ua,
Львів – тел. (067) 269-00-61,
e-mail: office.lviv@ranok.com.ua.

Житомирі – (067) 122-63-60;
Львові – (067) 340-36-60;
Миколаєві та Одесі – (067) 551-10-79;
Черкасах – (0472) 51-22-51;
Чернігові – (067) 440-88-93.
E-mail: commerce@ranok.com.ua.

www.ranok.com.ua

Папір, на якому надрукована ця книга:

безпечний для здоров'я
та повністю
переробляється

з оптимальною білизною,
рекомендованою
офтальмологами

відбілювався
без хлору,
без діоксиду титану

Разом дбаємо про екологію та здоров'я

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

НОВА
УКРАЇНЬСЬКА
ШКОЛА

ВСТУП ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

5 КЛАС ЧАСТИНА 4–5

Навчальний посібник для 5 класу закладів загальної середньої освіти

Пропонований посібник створено відповідно до модельної навчальної програми «Вступ до історії України та громадянської освіти. 5 клас» (авт. О. В. Гісем, О. О. Мартинюк). Він поєднує в собі функції підручника і робочого зошита, що сприяє успішному засвоєнню учнями й ученицями базових знань і формуванню навичок самостійної роботи.

До посібника створено інтернет-підтримку на освітній платформі IZZI, що містить тести для самоконтролю до кожного параграфа.

Скористайтеся новими можливостями!

**СУЧАСНА ІНТЕРАКТИВНА
ОСВІТНЯ ПЛАТФОРМА IZZI
від видавництва «Ранок»**

ua.izzi.digital Усе для очного, змішаного та дистанційного навчання

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

навчально-методична література
УСІ КНИГИ ТУТ!

ranok.com.ua
e-ranok.com.ua
pochta@ranok.com.ua
(057) 727-70-90

Інтернет-підтримка

за QR-кодом
або посиланням
mkn.com.ua/100613